अथ जयदेवच्छन्दः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

गायत्रं छन्दसां पूर्वं वर्धमानाक्षरं परम् ।
वाङ्मण्डनकरं नौमि चित्रवृत्तप्रसिद्धये ॥ १ ॥

शंकरं शाश्वतं शौरिं प्रणम्य विवृणोम्यहम् ।
जयदेवानि सूत्राणि स्वरूपविधिना स्फुटम् ॥

अत्र आद्येन श्लोकपदत्रयेणेष्टदेवतानमस्कारं करोत्याचार्योऽपरेण चतुर्थेन संबन्धादिकथनम् । यस्मात्क्रियारम्भे विघ्नविनायकोपसर्गोपशमाय शिष्टा इष्टदेवतानमस्कारं कुर्वन्ति । ततोऽर्थादिनिषेधर्धर्मस्य वृद्धिरधर्मस्य हानिर (+त) स्तत्प्रभवानां(णां) विघ्नादि(दी)नामुपशमः । कारणाभावे कार्यस्याप्यभावात् । ततोऽभीष्टार्थसिद्धिरिति । तद्गायत्रं गायत्राभिधानं छन्दो नौमि स्तौमि । गायत्र्येव गायत्रम् । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् (पा० ५.४.३८) अथवा च्छन्दसः प्रत्यविधानो नपुंसकात्स्वार्था इत्यण् । कीदृक् । छन्दसां पूर्वम् । छन्दसामुष्णिगादीनां पूर्वमाद्यं प्रथमं प्रधानं च । छन्दोक्षराणामियत्ताविशेष इति । तथा वर्द्धमानाक्षरं परम् । न केवलं गायत्रं नौमि । यावत्परमनन्तरपठितं उष्णिगादिच्छन्दः उत्कृतिपर्यन्तमपि नौमि । अथवा परं प्रधानं देवतात्मकत्वात् । कीदृक् । वर्धमानाक्षरम् । वर्धमानमधिकीभवदक्षरं बलं यस्मिन्यस्य वा तद्वर्धमानाक्षरं उष्णिगादिच्छन्दः । अथवा वर्धमानान्यक्षराणि यतः तद्वर्द्धमानाक्षरं गायत्रम् । वाङ्मण्डनकरम् । वाचां मण्डनं वाङ्मण्डनम् । तदवश्यं करोतीति कृञो हेतुताच्छील्ये टः । गिरामलंकरणं भूषणकरम् ।

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हाराश्च चन्द्रप्रभाः
न स्नानं न च वर्णको न कुसुमं नाकुण्ठिता मूर्द्धजाः ।
एका वाक्समलंकरोति पुरुषं या संस्कृतं भाषते
क्षीयन्ते किल भूषणान्यमरणा वाग्भूषणं त्वक्षयम् ॥

---

१ प्रज्ञादि A; २ भषणकरम् A; ३ भषयन्ति A; ४ पुरुषां A; ५ चन्द A; ६ नाम्नानं A; ७ न्यमरहो B.

सर्वादिमध्यान्तगलौ त्रिकौ म्नौ भ्यौ ञौ स्तौ ॥ २ ॥ मात्रिको[1] लघुः ॥ ३ ॥ वान्ते ग्वक्रः ॥ ४ ॥ संयोगादिपरः ॥ ५ ॥ दीर्घप्लुतौ

संस्कारकमित्यनर्थान्तरम् । किमर्थम् । चित्रवृत्तप्रसिद्धये । चित्राणि च तानि वृत्तानि चित्रवृत्तानि नानाप्रकाराणि अक्षरविन्यासरूपाणि तनुमध्यादीनि तेषां प्रसिद्धये निष्पत्तये प्रतिपत्त्यर्थम् । तादर्थ्ये च चतुर्थी । अथवा वर्धमानाक्षराभि[2]धानमाचार्यं नौमि । कीदृशम् । गायत्रम् । गा[3]यन्तीति गायाः शिष्यास्तांस्त्रायत इति गायत्रम् । स्पष्टमन्यत् । अनेन च देवतास्तुतिपूर्वं स्तोतृ[4]जनप्रवर्तननिमित्तं संबन्धादिकथनं विदधाति । तत्र[5] साध्यसाधनलक्षणः संबन्धः वाच्यवाचकलक्षणो वा । छन्दांस्यभिधेयानि । तत्परिज्ञानं प्रयोजनम् । वैदिका(+ना)मुपस्थानादौ विनियुक्तानां गायत्र्यादीनां परिज्ञानस्य पुरुषार्थसाधनविधि एधिव्यं[6] (?) धिकारित्वसंपत्त्या स्वर्गाद्यवाप्तिप्रयोजनमिति । तथा च छन्दोऽज्ञानस्यानधिकारश्रुतिरियं दर्शयति । यो हि वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वा[7]छति (वार्छति?) गर्त्तं (गर्तं?) वा प्रपद्यते प्र वा मीयते । पापीयान्स भवति यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्तीति । तस्माद्विदुषोऽधिकारः । विद्वि[8]त्ता च षडङ्गवेदवेदनेन । इदं वेदाङ्गम् । तथा चोक्तम् ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः ।
च्छन्दोधि(वि)चितिषष्ठश्च[9] षडङ्गो वेद उच्यते ॥

इति । आर्यादीनां तु लौकिनानां वृत्तानां परिज्ञानस्य चतुर्वर्गमार्गादिकाव्यविरचनं प्रयोजनम् । तथा चोक्तम् । उपेयुषामपि दिवं सुभिबध्दावधायिनाम् । ॥ १ ॥ एष एवार्थः केनचिच्छन्दोविदा श्लोकेनाभिहितः—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुश्च तथादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यस्सोन्तगुरुष्कथितोन्तलघुस्तः ॥ इति ।

प्रस्तारो मकारस्त्यSSS; नकारस्य ।।।; भकारस्य S।। ; यकारस्य ।SS; जकारस्य ।S।; रेफस्यS।S; सकारस्य ।।S; तकारस्य SS।;॥ २ ॥ मात्रापरिमाणं यस्य स मात्रिक इति । तदस्य परिमाणमिति ठक् । स लघुसंज्ञो भवति । स च ऋजुः शरा[10]कारः । स्पष्टप्रस्तारः । ३ ॥ मात्रिक इति वर्तते । अन्ते वर्तमानो मात्रि[11]को

---

१ मातृको A; B; C; २ राविधान A; ३ गायन्तिति A; ४ स्तोत्रजन B; ५ तत् B; ६ पधिव्य A. ७ विद्वित्ता A; ८ षडङ्गोवेद A; ९ षस्वश्च A; षष्वश्च B. १० सराकारः A; B; ११ मातृको A; B.

च ॥ ६ ॥ द्विमात्रोऽसौ ॥ ७ ॥ समुद्रादिर्लोकात् ॥ ८ ॥ विरामो यतिरिति ॥ ९ ॥

इति जयदेवच्छन्दसि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वा गुरुसंज्ञो भवति । स च वक्रः कुटिलः प्रस्तार्यः । वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पविज्ञानार्थः । तेन क्वचिन्न भवत्येव अन्ते मात्रिकस्य[1] गुरुसंज्ञा । यथा अचलधृतिसमानीप्रभृतेः । अच (+ल) धृतेः समान्याश्च[2] लक्षणं वक्ष्यते 'द्विकविहतवसुलघुः' इति, तथा 'ग्लौ समान्यनुष्टुभि' इति । क्वचित्तु भवत्येव । यथा वसन्ततिलकादिः (देः) । तस्य च लक्षणं वक्ष्यते 'त्भौजौ वसन्ततिलकं[3] गुरुच(क)द्वयं चेत्' इति । भवति च न भवति च । यथा अनङ्गक्रीडा । तस्या हि पूर्वार्द्धान्ते गुरुः । चरमार्द्धान्ते तु लघुः । गुरोः प्रस्तारः ऽ॥ ॥ ४ ॥ मात्रिके[4] इति वर्तते गिति च । संयोगे[5] आदिर्येषां विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारानुनासिकानां ते संयोगादयः ते परे यस्मात्स मात्रिको[6] गुरुसंज्ञो भवति । संयोगादीनां क्रमेणोदाहरणान्युपदर्श्यन्ते । विष्णुः । हरिः । देवः कृपावान् । एनसः पाति । नरसिंहः । मधौ (मञ्चौ ?) ॥ ५ ॥ गिरिति वर्तते । दीर्घप्लुतौ च गुरुसंज्ञौ भवतः । आ ई ऊ ॠ ऌ इति दीर्घाः । दूराध्दूतादावेत एव प्लुताः ॥ ६ ॥ असौ ह्रस्वप्लुतरूपो गुरुर्द्विमात्रो वेदितव्यः । अतिदेशार्थमिदम् । ह्रस्वप्लुतौ द्विमात्रवद्भवत इत्यर्थः । आर्यावैतालीयादौ मात्राणां गणनार्थम् । दीर्घो हि गुरुर्यः स स्वतएव द्विमात्रः । अतो न तदर्थमिदं वचनम् । तथा च तत्रभवन्त आहुः ।

'द्विमात्रता न दीर्घार्था शिष्टैर्योस्त्वतिदिश्यते[7] ।
मात्रावृत्तेषु संख्यातुं मात्राः सा चोपयुज्यते ॥' इति ॥ ७ ॥

इह मकारादिसंज्ञाः शास्त्राङ्गतयोपयुज्यमाना[9] यथाभिहितास्तथा 'समुद्रर्तुलोकैः' इत्यादौ समुद्रादिशब्दैर्व्यवहारैरपि[10] चतुषट्सप्तसंख्यादीनां[11] समुद्रर्तुलोकादिसंज्ञाः कथं नाभिहितवानिति यश्चोदयेत्तं प्रत्याह । समुद्र आदिर्यस्य ऋतुप्रभृतेः स समुद्रादिरपि मकारादिवच्छास्त्रव्यवहाराङ्गम् । स लोकाद्वेदितव्यः । लोकेऽपि कथमिति चेल्लक्षणयेति ब्रूमः ॥ ८ ॥ विरतिर्विरामः समाप्तिः स यतिसंज्ञो भवति । इति शब्दोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ९ ॥

(इति श्री)भट्टमुकुलकात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवच्छन्दोविवृतौ प्रथमोध्यायः ॥

---

१ मातृकस्य A; B. २ सामान्या० A; ३ तिलकां A; ४ मातृकः A; B; ५ संयोगादिर्येषां A; ६ मातृको A; B; ७ सिष्ट० A; B; ८ दिस्यते A; B; ९ साखाङ्ग A; B; १० व्यवहारैरपि A; B; ११ शंख्या० A; B.

द्वितीयोऽध्यायः ॥

छन्दः ॥ १ ॥ धातुर्गायत्र्याद्याः सप्ताष्टौ चतुर्भिरभिवृद्धाः ॥ २ ॥ यजुषां षडेकेन ॥ ३ ॥ देवानामेकम् ॥ ४ ॥ असुराणां पञ्चदशोनाः ॥ ५ ॥

एवमनन्तरोदीरिताध्यायेन वक्ष्यमाणसमार्द्धसमविषमवृत्तादिलक्षणाङ्कतयोपयुज्यमानः संज्ञासंज्ञिसंबन्धोऽभिहितः । इदानीं वैदिकं छन्दो व्याख्यायते । छन्दःशब्दो वृत्ताधारवचनः । अक्षरकोशात्मकत्वात् । चन्दति ह्लादं करोति दीप्यते वा श्रव्यतया इति छन्दः । छन्द इत्यधिकृतं वेदितव्यमासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः ॥१॥ छन्द इति वर्तते । धातुः प्रजापतेः । आदौ भवा आद्याः । गायत्र्याद्या यासां ताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगत्यः सप्त छन्दोजातयोऽष्टौ च वर्णाश्चतुर्भिश्चतुर्भिरभिवृद्धा भवन्ति । तत्र गायत्र्यष्टाक्षरा । इतरास्तु चतुर्भिश्चतुर्भिरभिवृद्धा भवन्ति । अत्र च चतुर्भिश्चतुर्भिरिति द्विरुक्त्यर्थोऽवश्यमेवाश्रयणीयः । अन्यथा उष्णिहैवानुष्टुबादयो निगीर्णाः स्युः । उष्णिहो द्वादशाक्षरत्वादनुष्टुब्बादीनां च । एवं वक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु वाच्यम् । धात्रीयाणां गायत्र्यादीनां प्रस्तारः ॥ गा० ८; उ० १२; अ० १६; बृ० २०; पं० २४; त्रि० २८; ज० ३२ ॥ २ ॥ छन्दो गायत्र्याद्याः सप्त अभिवृद्धाः इति वर्तते । यजुषां गायत्र्याद्याः सप्त छन्दोजातयः षड्वर्णाः एकैकेनाभिवृद्धा भवन्ति । तत्र गायत्री षडक्षरा । इतरास्त्वेकैकेनाभिवृद्धाः । याजुषीणां गायत्र्यादीनां प्रस्तारः गा० ६; उ० ७; अ० ८; बृ० ९; पं० १०; त्रि० ११; ज० १२ ॥ ३ ॥ छन्दो गायत्र्याद्याः सप्ताभिवृद्धा एकेन चेति वर्तते । देवानां गायत्र्याद्याः सप्त छन्दोजातयः । एकं वर्णमेकैकेन अभिवृद्धं भवति । तत्र गायत्र्येकाक्षरा । इतरास्त्वेकैकाभिवृद्धाः । दैवीनां गायत्र्यादीनां प्रस्तारः । गा० १; उ० २; अ० ३; बृ० ४; पं० ५; त्रि० ६; ज० ७ ॥ ४ ॥ छन्दो गायत्र्याद्याः सप्तैकेन चेति वर्तते । अभिवृद्धा इति निवृत्तम् । असुराणां गायत्र्याद्याः सप्त छन्दोजातयः पञ्चदशवर्णा एकैकेन न्यूना भवन्ति । तत्र गायत्री पञ्चदशाक्षरा इतरास्त्वेकैकेन न्यूना भवन्ति । आसुरीणां गायत्र्यादीनां प्रस्तारः ॥ गा० १५; उ० १४; अ० १३; बृ० १२; प० ११; त्रि० १०; ज० ९ ॥ ५ ॥ छन्दो गायत्र्याद्याः सप्तेति वर्तते । यजुषामिमा याजुष्यः । यार्जुष्यो गायत्र्याद्याः सप्त छन्दोजातयो यथासंख्यं द्वित्रिचतुःषड्गुणा भवन्ति । अत्र संग्रहाय सार्द्धेयं गीत्यार्या ।

---

१ चतुर्भिर्वृद्धाः A; २ मेकः A; B; ३ स्रव्यतया A; B. ४ वस्य० A; B; ५ स्रयणीयः A; B; ६ गायत्राद्याः B. ७ यजुषानिमा A; B; ८ यजुषो A; यजुष्यो B.

याजुष्यो द्वित्रिचतुःषड्गुणाः सामर्ग्यतिब्रह्मणामिति ॥ ६
[इति जयदेवछन्दसि] द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

याजुष्यो गायत्र्याद्याश्छन्दोजातयो मताः सप्त ।
साम्नां द्विगुणास्त्रिगुणा ऋचां यतीनां चतुर्गुणाश्चापि ।
कथितास्तु षड्गुणाश्च ब्रह्मण एषोत्र संक्षेपः ॥

याजुषीणां गायत्र्यादीनां सामसंबन्धितया प्रस्तारः । गा० १२; उ० १४; अ० १६; बृ० १८; पं. २०; त्रि० २२; ज० २४ । याजुषीणां गायत्र्यादीनां ऋक्संबन्धितया प्रस्तारः । गा० १८; उ. २१; अ० २४; बृ० २७; पं. ३०; त्रि० ३३; ज. ३६ याजुषीणां गायत्र्यादीनां यतिसंबन्धितया प्रस्तारः । गा० २४; उ० २८; अ. ३२; बृ० ३६; पं. ४०; त्रि० ४४; ज० ४८ । याजुषीणां गायत्र्यादीनां ब्रह्मसंबन्धितया प्रस्तारः । गा० ३६; उ० ४२; अ० ४८; बृ० ५४; पं. ६०; त्रि० ६६; ज० ७२ ॥ एतानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि मन्दबुद्धिप्रबोधनाय धात्रादिदेवतासंबन्धितया युगपद्विन्यस्यन्ते ।

उ	धा	या	दै	आ	सा	ऋ	य	ब्र
गा	८	६	१	१५	१२	१८	२४	३६
उ	१२	७	२	१४	१४	२१	२८	४२
अ	१६	८	३	१३	१६	२४	३२	४८
बृ	२०	९	४	१२	१८	२७	३६	५४
पं	२४	१०	५	११	२०	३०	४०	६०
त्रि	२८	११	६	१०	२२	३३	४४	६६
ज	३२	१२	७	९	२४	३६	४८	७२

इतिशब्दोध्यायसमाप्तिं द्योतयति ॥ ६ ॥

(इतिश्री) भट्टमुकुलात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवच्छन्दोविवृतौ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ सामग्यतिसृणामिति A; २ यजुष्यो A; B. ३ संबद्धितया A; B; ४ गायत्र्यादीनां B.

तृतीयोऽध्यायः ।

आर्षम् ॥१॥ पादः ॥ २ ॥ इयादिना[1] पूर्यः ॥३॥ चतुर्भिः स्वैः[2] ॥ ४ ॥ एकद्वित्रिभिश्च पङ्क्त्याद्याः[3] ॥ ५ ॥ गायत्र्यष्टकैः ॥ ६ ॥ विराड् वस्विनौ[4]

ऋषिर्वेदस्तत्र भवमार्षम् । छन्द इति[5] वर्तते । आर्षमित्यधिकृतं वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १ ॥ अयमप्यधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः ॥ २ ॥ छन्दः आर्षं पादः इति वर्तते । पाद इत्येतदनुरोधादार्षमित्येतल्लिङ्गविपरिणामेनार्ष इति संपद्यते । यथा क्वचिद्यागे चतुर्विंशत्यक्षरया गायत्र्या[6] स्तोत्रे कर्तव्ये त्रयोविंशत्यक्षरया तन्न कृतं स्यादित्याशङ्क्याह । आर्षं पाद इयादिना पूरयितव्यः । इयं[7] उदाहरणम् । तत्सवितुर्वरेणियम् । त्रियम्बकं यजामहे । आदिग्रहणादुवश्च । तनुवं पुषेम । सुवर्गो लोक इति ॥ ३ ॥ छन्द आर्षं पादो गायत्र्याद्याः सप्तेति वर्तते । गायत्र्याद्या इत्येतत्सामानाधिकरण्यादार्षशब्दो लिङ्गवचनविपरिणामेन आर्ष्य इति संपद्यते । चतुर्भिः स्वैरित्येतदनुरोधात्पादशब्दो वचनविभक्तिविपरिणामेन पादैरिति संपद्यते । उत्तरत्रार्षपादशब्दावेवमेवाभिसंबन्धनीयौ[9] । आर्ष्यो[10] गायत्र्याद्याः सप्त छन्दो जातयः स्वैः स्वैश्चतुर्थाध्यायवक्ष्यमाणैश्चतुर्भिश्चतुर्भिः पादैर्भवन्ति[11] । तत्र हि 'षट्तुर्यमेकैकवृद्धाश्च गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुभो जगती' इति वक्ष्यते । गायत्री ६,६,६,६ । उष्णिक् ७,७,७,७ । अनुष्टुप् ८,८,८,८ । बृहती ९,९,९,९ । पङ्क्तिः १०, १०, १०, १० । त्रिष्टुप् ११, ११, ११, ११ । जगती १२,१२,१२,१२ ॥४॥ छन्द आर्षं पाद इति वर्तन्ते । चकारः 'चतुर्भिः स्वै' रित्यस्यानुकर्षणार्थः । अतो यथासंख्याभावः । आदौ भवा आद्या । पङ्क्तिराद्या यासां ताः पङ्क्त्याद्याः पङ्क्तित्रिष्टुप्जगत्यस्तिस्रश्छन्दोजातयः एकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्च स्वैः स्वैः पादैर्भवन्ति । चतुर्भिरपि[12] स्वैः पादैः । चकारोऽनुकर्षणेन चतुर्भिः स्वैरित्यस्य प्रतिप्रसवार्थतां संपादयति । अन्यथा एकद्वित्रिभिरित्यमुना विशेषविहितेन चतुर्भिः स्वैरित्यस्य सामान्यविहितत्वात् बाधा स्यात् । दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र दध्नो यथा तक्रेण । अतोऽयं चकारः[13] । तथा च तत्र-

---

१ इत्यादिना A. २ इवैः A; ३ पङ्क्त्याद्याः A; ४ वश्विनौ A; B; ५ इति च A; ६ गायागायत्र्या A; ७ इयोदाहरणम् A; ८ पद A; B; ९ संबद्धनेयौ A; B; १० आर्षो A; B. ११ भवति A; B; १२ रिपिरस्वैः A; रपिरस्वैः B; १३ यश्चकारः A; B;

वा ॥ ७ ॥ ईशैश्च ॥ ८ ॥ आद्याश्वैः ॥ ९ ॥ सा पादनिचृत् ॥ १० ॥ वस्वोः प्रथमादिधाम्नीने[2]नोष्णिक् पुरःककुप्परेभ्यः ॥ ११ ॥ रव्योः स्वे-[3]

भवन्तः प्रतिप्रसवलक्षणमकार्षुः । 'प्राप्तेऽथ प्रतिबद्धे स्यात्प्रतिप्रसवयोगितौ' इति । एकपात् पङ्क्तिः १० । द्विपात् १०।१०॥ त्रिपात् १०।१०।१०॥ चतुर्भिः स्वैरिति चतुष्पात् १०।१०।१०।१०॥ एकपात् त्रिष्टुप्[5] ११।..... चतुष्पात् जगती[5] १२।१२।१२।१२॥ ॥ ५ ॥ छन्द आर्षे पादः[6] एकद्वित्रिभिरिति वर्तते । आर्षी गायत्री छन्दोजातिरेकेनाष्टकेन द्वाभ्यां चाष्टकाभ्यां त्रिभिश्चाष्टकैः पादैर्भवति । चकारानुवृत्त्या स्वैश्चतुर्भिःपादैरपि । एकपाद् गायत्री[7] ८।॥६॥ छन्द आर्षे पाद इति । विराट्छन्देन पङ्क्तिरभिधीयते । वसुरविशब्दयोर्यासौ स्वाभिधेयगता[4] अष्टद्वादशसंख्या सा अभेदोपचारेणोच्यते 'वस्विनौ' इति । एवमन्यत्रापि 'ईशैश्च' इत्यादौ[8] वाच्यम् । वाशब्दो दशकापेक्षया विकल्पार्थः । अष्टद्वादशसंख्यौ[9] च द्वौ दशकौ पादौ आर्षी पङ्क्तिच्छन्दोजातिर्भवति ८।१२। १०। १० ॥ ७ ॥ छन्द आर्षे पादो विराडिति वर्तते । ईशैरिति त्रिषु बहुत्वं परिसमाप्यते । संनिकृष्टत्वात् । एवमश्वादौ वाच्यम् । ईशैरेकादशसंख्याकैस्त्रिभिः पादैश्चकाराद्दशाक्षरैः स्वैश्चतुर्भिः पा(+दै)रार्षी पङ्क्तिच्छन्दोजातिर्भवति ११।११।११॥ १०।१०।१०।१०॥॥८॥ छन्द आर्षे पाद इति वर्तते । अश्वैः रवितुरगैः सप्ताक्षरैस्त्रिभिश्चतुर्भिः स्वैरिति च षडक्षरैश्चतुर्भिः पादैरार्षी आद्या गायत्रीच्छन्दोजातिर्भवति ॥ ७।७।७॥ ६।६।६।६ ॥ ॥ ९ ॥ येयमश्वैः पादैरुक्ता गायत्री सा पादनिचृत्[1] द्रष्टव्या । पादेपादे[11] एकैकाक्षरापचयात् । वक्ष्यति च 'एकेनोनाधिकेन निचृद्भुरिजौ' इति ॥ १० ॥ छन्द आर्षे पाद इति वर्तते । वस्वोरष्टाक्षरयोर्द्वयोः पादयोः संबन्धिनि प्रथमादिधाम्नि प्रथम-द्वितीयतृतीयाख्ये धाम्नि स्थाने इनेन द्वादशाक्षरेण पादेन यथासंख्यं पुरःककुप्-रेभ्यः परा आर्षी उष्णिक् छन्दोजातिर्भवति । आदौ द्वादशकस्तदनु द्वावष्टकौ पादौ पुरउष्णिक् । १२।८।८॥ मध्ये द्वादशक आद्यन्तयो रष्टक(कौ) ककुभुष्णिक् ८।१२। ८ ॥ अन्ते द्वादशक आदिमध्ययोरष्टकौ परोष्णिक् ॥८। ८। १२॥

---

१ निभृत् A; B; त्यचित् C; २ नेनोष्णिपुरः A; ३ श्वेना A; ४ योगता A. ५ Graphical representation of the other varieties of त्रिष्टुप् and जगती are dropped by me though given in the mss. ६ पदः A; B; ७ Graphical representation of the other varieties of गायत्री are droped by me. ८ ईशाश्वादौ A; B; ९ संख्यौ च A; B. १० पादन्यचित् B; पादन्यचि A; ११ पादैः पादैः A.

नानुष्टुप् ॥ १२ ॥ वसूनां बृहतीनेन पुरस्तादुरःपथ्योपरिष्टाद्भ्यः ॥ १३ ॥ सतः[1] पूर्वेनाः ॥ १४ ॥ वसू[2] दिशौ[2] च ॥ १५ ॥ वस्वोः[3] पङ्क्तिरिनाभ्यां[3] युगयुग्बहिराद्यादिषु सतःसतःसंस्तारप्रस्तारविस्तारास्तारेभ्यः ॥ १६ ॥

॥११॥ छन्द आर्षं पादः प्रथमादिधाम्नीति वर्तन्ते। ख्योर्द्वादशाक्षरयोर्द्वयोः पादयोः संबन्धिनि प्रथमद्वितीयतृतीयाख्ये धाम्नि स्थाने स्वेनाष्टाक्षरेण पादेन आर्षी अनुष्टुप् छन्दोजातिः ॥८।१२।१२॥१२।८।१२॥१२।१२।८॥१२॥ छन्द आर्षं पादः प्रथमादिधाम्नीति वर्तन्ते। वसूनामष्टाक्षराणां त्रयाणां पादानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थाख्ये धाम्नि स्थाने इनेन[5] द्वादशाक्षरेण पादेन यथासंख्यं पुरस्तादुरःपथ्योपरिष्टाद्भ्यः परा आर्षी बृहतीच्छन्दोजातिर्भवति। आदौ द्वादशकेन त्रिभिरपरैरष्टकैः पुरस्ताद्बृहती॥ १२।८।८।८॥ द्वितीयस्थानस्थितेन द्वादशकेन प्रथमतृतीयचतुर्थाश्च पादा अष्टाक्षराः उरोबृहती। ८।१२।८।८॥ तृतीयेन द्वादशाक्षरेण प्रथमद्वितीयचतुर्था अष्टाक्षराः पादाः पथ्याबृहती। ८।८।१२।८। चतुर्थेन द्वादशाक्षरेण प्रथमद्वितीयतृतीयाश्चाष्टाक्षराः पादाः उपरिष्टाद् बृहती॥ ८।८।८।१२॥ १३ ॥ छन्द आर्षं पादो बृहतीति वर्तते। इना द्वादशाक्षरास्त्रयः पादाः सतःपूर्वा बृहतीच्छन्दोजातिर्भवति। सतोबृहती भवतीत्यर्थः १२।१२।१२॥ १४ ॥ छन्द आर्षं पादो बृहतीति वर्तते। चकारः सतःशब्दानुकर्षणार्थः[6]। वसू[7] द्वावष्टकौ दिशौ च दशकौ द्वौ पादौ इयमपरा सतोबृहती ॥ ८।८।१०।१०॥ १५ ॥ छन्दं आर्षं पाद इति वर्तते। आद्य आदिर्येषां ते आद्यादयः। आदिमध्यान्ताः इत्यर्थः। युक्त्[8]चायुक्त्च बहिश्च आद्यादयश्च तेषु वस्वोर्द्वयोः[9] पादयोः[10] संबन्धिषु[11] षट्सु स्थानेषु यथासंख्यं स्थिताभ्यामिनाभ्यां पादाभ्यां सतःसतःसंस्तारप्रस्तारविस्तारास्तारेभ्यः[12] परा आर्षी पङ्क्तिश्छन्दोजातिर्भवति। युगयुग्बहिराद्यादयो विभागेनोच्यन्ते। वस्वोः संबन्धिनोर्युजोः[13] द्वितीयचतुर्थयोः स्थानयोरिनाभ्यां पादाभ्यां सतःपङ्क्तिः। ८।१२।८।१२॥ वस्वोः संबन्धिनोरयुजोः प्रथमतृतीययोरिनाभ्यामपरा सतःपङ्क्तिः १२।८।१२।८॥ वसुभ्यां बहिराद्यन्तयोरिनाभ्यां स्थिताभ्यां संस्तारपङ्क्तिः। १२।८।८।१२ ॥ वस्वोरादिभूताभ्यामिनाभ्यां [प्रस्तारपङ्क्तिः[14] । १२।

---

१ शतः A; २ वस्वोर्दिग्भ्याम् A; वस्वोर्दिश्याम् B; ३ Both A and B drop these three words and combine Sutras 15 and 16 into one; ४ शतोऽशतः A; B; ५ अनेन A; B. ६ कर्षण्यर्थः A; B; ७ छन्दार्षं A; B; ८ युक्तायुक्त बहिश्च A; B; ९ वस्त्वात् A; वस्वात् B; १० पदयो A; B; ११ संबन्धेषु A; B; १२ विष्टरा० A. १३ संबद्धिनो; A; B; १४ The portion within the brackets is supplied by me.

पङ्क्तिश्चेनाभ्याम् ॥ १७ ॥ अक्षरपङ्क्तिः शराः ॥ १८ ॥ द्वौ वा ॥ १९ ॥ पदात् पञ्च ॥ २० ॥ युगरसौ त्रयश्च ॥ २१ ॥ पथ्याष्टकैः[1] ॥ २२ ॥ षड् विष्टारात् ॥ २३ ॥ त्रिष्टुबिनौ[2]चत्वारः ॥ २४ ॥ जगती द्वौ त्रयश्च[3] ॥ २५ ॥ स्वेषामादिमध्यान्तेष्वष्टकेनोभे[4] पृथक् पुरस्तान्मध्योपरि-

१२।८।८॥ वस्वोर्मध्यभूताभ्यामिनाभ्यां] विस्तारपङ्क्तिः[5] ८।१२।१२।८॥ वस्वोरन्तस्थिताभ्यामिनाभ्यामास्तारपङ्क्तिः ८। ८। १२। १२॥ ॥ १६ ॥ छन्द आर्षे पाद इति वर्तते । इनाभ्यां पादाभ्यामार्षी पङ्क्तिः छन्दोजाति-[6]र्भवति । चकारान्निजाभ्यां दशकाभ्याम्[7] ॥ १२। १२। १०। १०॥ ॥ १७ ॥ छन्द आर्षे पाद इति वर्तते । शराः[8] इत्यत्र चतुर्षु बहुत्वं परिसमाप्यते । कथमेतत्[9] ? । यावता[10] प्रागुक्तं त्रिषु बहुत्वं परिसमाप्यत इति । उच्यते । द्वितीय-स्मिन्नध्याये पञ्चदशाक्षरा पङ्क्तिर्न काचिदुक्तेति चत्वारः शराः[11] परिगृह्यन्ते । चत्वारः पञ्चाक्षराः पादाः आर्षी अक्षरपङ्क्तिच्छन्दोजातिर्भवति । तथा चोक्तं भगवता पिङ्गलेन 'अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चत्वारः' इति (३. ४४) ॥५।५।५।५ ॥ १८ ॥ छन्द आर्षे पादोक्षरपङ्क्तिः शराः[12] इति वर्तते । द्वौ पञ्चाक्षरौ पादौ ' वा 'शब्दाच्च द्वौ दशकौ आर्षी अक्षरपङ्क्तिः छन्दोजातिर्भवति ॥५। ५। १०। १० ॥ १९ ॥ छन्द आर्षे पादः पङ्क्तिः शराः[13] इति वर्तते । पञ्च शराः[14] पञ्चा-क्षराः पञ्च पादाः पदात्परा पङ्क्तिश्छन्दोजातिर्भवति । पदपङ्क्तिर्भवतीत्यर्थः ५। ५। ५। ५ ।५॥ २० ॥ छन्द आर्षे पादोऽक्षरपङ्क्तिः शराः[15] इत्यनुवर्तते । युगरसौ चतुष्कषट्कौ त्रयश्च शराः[16] पञ्चकाः पादाः आर्षी अक्षरपङ्क्तिश्छन्दोजा-तिर्भवति ॥४। ६। ५। ५। ५ । २१ ॥ छन्द आर्षे पादः पङ्क्तिः पञ्चेत्यनु-वर्तते । अष्टकैः पञ्चभिः पादैरार्षी पथ्याशब्दात्परा पङ्क्तिः छन्दोजातिर्भवति । पथ्यापङ्क्तिरित्यर्थः ॥८। ८। ८। ८। ८ । २२ ॥ छन्द आर्षे पादः पङ्क्तिर-ष्टकैरित्यत्र वर्तते । षट् अष्टकाः पादाः आर्षी विष्टारात्परा[17] पङ्क्तिच्छन्दोजाति-र्भवति। विष्टारपङ्क्तिरित्यर्थः[18] ॥८।८।८।८।८।८।८ । २३ ॥ छन्द आर्षे पादो-ष्टकैरिति वर्तते । इना (+ त्) द्वादशकाश्चत्वारोऽष्टकाः पादाः आर्षी त्रिष्टुप् छन्दोजातिर्भवति ॥ १२। ८। ८। ८। ८ । २४ ॥ छन्द आर्षे पादोष्टकैरिनादिति वर्तते । द्वाविनौ त्रयश्चाष्टकाः पादा आर्षी जगतीच्छन्दोजातिर्भवति । ॥ १२।१२

१ पथ्याष्टकाः A; २ विनश्चत्वारश्च A; विनश्चत्वारः C; ३ त्रश्च B; C; ४ मध्यान्तेनाष्टकेनोभेन A; com. seems to drop उभे; ५ विष्टार० A; B; ६ याति० A; B; ७ दसकाभ्याम् A; B; ८ सराः A; B; ९ मेतयावता A; B; १० सरा A; B; ११ विस्तारा० B.

ष्टाज्ज्योतिष्मत्यौ त्रिष्टुप्[1]जगत्यौ ॥२६॥ पञ्चक[2] एकस्मिंश्छन्दः शङ्कुमती ॥ २७ ॥ [3]द्वौ नवकौ षट्कश्च ऋङ्[4] नागी ॥ २८ ॥ त्रिपादूनमध्या पिपीलकमध्या ॥ २९ ॥ यवमध्यान्यथा ॥ ३० ॥ एकेनोनाधिकेन नि[5]-

---

८। ८। ८॥ २५ ॥ छन्द आर्षं पाद इति वर्तते। स्वेषां यथासंख्यमेकादशकानां तथा द्वादशकानां त्रयाणां पादानां[6] संबन्धिष्वादिमध्यान्तेषु यथाक्रममष्टकेन पृथग् विन्यस्ते पुरस्तान्मध्योपरिष्टाज्ज्योतिर्ष्मत्याष्यौ[7] त्रिष्टुप्जगत्यौ छन्दोजाती[8] भवतः। अतो विभज्यते। स्वेषामेकादशकानामादावष्टकेन पुरस्ताज्ज्योतिष्मती त्रिष्टुप्। ८। ११। ११। ११ ॥ स्वेषामेकादशकानां मध्ये (+ अष्टकेन[10] मध्ये[9]) ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् ११। ८। ११। ११ ॥ पुनरपि मध्येऽष्टकेन सैव ११। ११। ८। ११ ॥ स्वेषामेकादशकानामन्तेऽष्टकेन उपरिष्टाज्ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् ११। ११। ११। ८ ॥ स्वेषां द्वादशकानामादावष्टकेन पुरस्ताज्ज्योतिष्मती जगती ८। १२। १२। १२॥ स्वेषां द्वादशकानां मध्येष्टकेन मध्येज्योतिष्मती जगती १२। ८। १२। १२ ॥ पुनरपि मध्येष्टकेन सैव १२। १२। ८। १२॥ स्वेषां द्वादशकानामन्ते अष्टकेन उपरिष्टाज्ज्योतिष्मती जगती। १२। १२। १२। ८ ॥ २६ ॥ छन्द आर्षं पाद इति वर्तते। पञ्चकग्रहणमादेर्न्यूनतोपलक्षणार्थम्[11]। एकस्मि-न्पञ्चके[12] आदिन्यूनतायां शङ्कुमती[13] नामच्छन्दोजातिर्[14]भवति। च्छन्द इति वर्तमाने पुनश्छन्दोग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥ ५। ६। ६ ॥ २७ ॥ छन्द आर्षं पाद इति वर्तते। आद्यौ द्वौ नवकौ षडक्षरश्च एकः पादो यस्याः सा ऋङ्[15] नागी नाम भवति (९। ९। ६) ॥ २८ ॥ त्रयः पादा यस्याः सा त्रिपादिति। संख्या (+ सु) पूर्वस्य (पा० ५.४.१४०) इति अनुलोपः। ऊनमध्या। स्वल्पाक्षरद्वितीयपादेत्यर्थः। एवंविधा ऋङ्[15] पिपीलकमध्या वेदितव्या॥ ८।५।८ ॥ २९॥

---

१ त्रिष्टुप्जगत्यौ dropped in A and B; २ पञ्चैक C; ३ The whole Sutra is dropped in A and B (text); ४ औद्गागी C. But this is due to a worng deciphering of the original letters ऋङ्नागी in the palm-leaf ms. ५ Words निचृन्दुरिजौ are not copied in A; mere dashes are given in their place. ६ पदानां A; B; ७ मध्येपरि० A; B; ८ ज्योतिष्मावार्ष्यौ A; B; ९ जातीर्भ० B; ज्ञातिर्भ० A; १० These two words are dropped in the mss; ११ पञ्चैक A; B; १२ पञ्चैके A; B; १३ संकुमती A; B; १४ जातीर्भवति A; १५ रिकं A; B.

नृभ्दुरिजौ ॥ ३१ ॥ द्वाभ्यां[1] विराट्स्वराजौ ॥ ३२ ॥ आद्यात् सन्देहे देवतादि[2] भिश्चावगतिरिति ॥ ३३ ॥

इति जयदेवछन्दसि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अन्यथेत्यस्य पूर्वापेक्षया मध्यस्थूलत्वमर्थः । सैवै[3] त्रिपात् ऋक्[4] प्रथमतृतीयाभ्यां द्वितीयपादस्याधिकाक्षरत्वे यवमध्या भवति । ८। ९। ८ ॥ ३० ॥ एकेन ऊनेन अधिकेन च यथासंख्यं निचृभ्दुरिजौ भवतः ॥ ३१ ॥ ऊनाधिकेनेत्येव । द्वाभ्यामूनाधिकाभ्यां यथासंख्यं विराट्स्वराजौ भवतः ॥ ३२ ॥ यत्र षड्विंशतिसंख्योक्षरकोशस्तत्र[5] सन्देहः । स किं धात्रीयायास्त्रिपादो गायत्र्या एकः पादः स्वराट्त्वमापन्नः अथ चतुष्पाद्याजुषी[6] उष्णिग् विराट्त्वमिति सन्देहे सति तस्या ऋचो विवादास्पदीभूतायाः आद्या पूर्वमवस्थिता ऋग्या तस्यां चेद् गायत्र्याख्यं छन्दो दृश्यते हन्त[7] तर्हि स्वराट्त्वमापन्नं षड्विंशतिसंख्यस्याक्षरकोशस्य[8] । अथ चेदाद्याया ऋच उष्णिगाख्यच्छन्दो दृश्यते एवं तर्हि विराट्त्वमानीतं तदेव षड्विंशतिसंख्यस्याक्षरकोशस्य[9] अभ्युपगन्तव्यम् । गायत्र्यादीनां सप्तानां च्छन्दसां देवताः क्रमेण अग्निसवितृसोमबृहस्पतिमित्रावरुणेन्द्रविश्वेदेवाख्याः । अत्रापि तच्चेत्सूक्तं अग्निदेवताकं तदानीं विवादास्पदीभूता षड्विंशत्यक्षरा[10] ऋग् गायत्र्येव भवेत् । तस्याः खल्वग्निभक्तित्वात् । एवमुष्णिगादिष्वपि वाच्यम् । आदिग्रहणेन गोत्रस्वरवर्णादेः परिग्रहः । अग्निवेश्यगोत्रा गायत्री । काश्यपगोत्रा उष्णिक् । गर्गगोत्रा अनुष्टुप् । वसिष्ठगोत्रा बृहती । भृगुगोत्रा पङ्क्तिः । कुत्सगोत्रा त्रिष्टुप् । भरद्वाजगोत्रा जगती । स्वरः षड्जादिक्रमेण गायत्र्यादिषु शुक्लश्च वर्णः । इतिशब्दोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति । ३३ ॥

[इति] भट्टमुकुलकात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवच्छन्दोविवृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

---

१ Letters द्वाभ्यां वि not copied in A; mere dashes are given in their place. २ देवताभिश्चाव० B. देवताऋक्काव० C; ३ सैव A; B; ४ त्सक् A; B. ५ विंसति A; B; ६ कोसस्तत् B; ७ चाय:जुषी A; B; ८ दृस्यते A; B; ९ तहन्त B; १० कोसस्य A; B; ११ षड्विंसत्य० A; खड्विंशत्य० B.

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

लौकिकं च ॥ १ ॥ षट्तुर्यम् ॥ २ ॥ एकैकवृद्धाश्च ॥ ३ ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुभः जगतीशक्वर्यष्टिधृतीनां पृथक् परा परातितः ॥ ४ ॥ कृतिः प्राविसमभ्युदश्च ॥ ५ ॥ द्व्यन्तान्तरादिगुरुभिः सोदधिलैः सप्तभिर्गणैर्गुरुणा। आर्याधे; नात्रायुजि जः षष्ठोऽयं नलघुकौ वा ॥ ६ ॥

एवं प्रथमाध्यायेन वृत्ताङ्गत्वेनोपयुज्यमानः संज्ञासंज्ञिसंबन्धः प्रदर्शितः। द्वितीयतृतीयाभ्यां वैदिकं छन्दोऽभिहितम्। इदानीं लौकिकं छन्दः आचष्टे ॥ चकारेणार्षमिति प्रत्यवमृश्य (श्य) ते। लोके विदितं लौकिकम्। आर्षे च लौकिकं च छन्दोऽधिकृतं वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १ ॥ षडक्षरस्तुर्यः पादो यस्य तदिदं षट्तुर्यं गायत्र्यम् ॥ २ ॥ एकैकवृद्धाश्च तुर्याः पादा येषामुष्णिगादीनां विंशतिश्छन्दसां तानि च च्छन्दांसि ॥३॥ सूत्रद्वयं निराकाङ्क्षीकर्तुमाह। षट्तुर्यमिति गायत्री व्याख्याता तद्वर्जमुष्णिगादीनि छन्दांसि क्रमेणैकैकाक्षराभिवृद्धतुर्याणि। जगत्यादीनां तु एकैका(+ भि)वृद्धतुर्याणां पृथग् विन्यस्तानां परा परा अतिशब्दात्परा विज्ञेया। तत्संज्ञकानि च छन्दांसि भवन्ति। जगती अतिजगती। शक्वरी अतिशक्वरी। अष्टिः अत्यष्टिः। धृतिः अतिधृतिः। ४ ॥ कृतिरिति संज्ञा छन्दसः। प्राविसमभ्युदश्च परा कृतिः तत्संज्ञकानि च छन्दांसि भवन्ति। कृतिः। प्रकृतिः। आकृतिः। विकृतिः। संकृतिः। अभिकृतिः। उत्कृतिः इति। गायत्र्यादीनामेकविंशतेः प्रस्तारः— ॥ ५ ॥ आर्यालक्षणान्याचष्टे। सप्तभिर्गणैः गुरुलघुविन्यासदेहैः गुरुणा चैकेन आर्यायाः अर्धं भवति। किंविशिष्टैः। द्व्यन्तान्तरादिगुरुभिः द्वौ चान्तश्च अन्तरश्च आदिश्च ते द्व्यन्तान्तरादयः गुरूच गुरुश्च गुरुश्च गुरुश्च ते गुरवः तैर्द्व्यन्तान्तरादिगुरुभिः। कीदृशैः। सोदधिलैः। उदधिसंख्याकाश्चत्वारो ला उदधिलः। सह तैर्वर्तन्त इति सोदधिलैः। अत्र आर्याधे अयुजि विषमे गणे प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमाख्ये जकारो न मध्यगुरुर्न भवतीत्यर्थः ॥ द्व्यन्तान्तरादि इत्यादिना द्विगुरुत्वादिरूपत्वे प्राप्ते नियमार्थमिदं वचनम्। अयं च षष्ठो गणो जकार एव वेदितव्यो नान्यरूपः। षष्ठोऽयमिति नियमात् द्विगुरुत्वादिवत्सोदधिलत्वस्य जकारेण बाधायां

---

१ षट्तुर्यौमेकैक० A; Sūtra 3 is dropped in C; २ पृथक् परातितः C; ३ कृतिः dropped in A and B; ४ प्राविषम० A; ५ यः C; ६ विसंतेच्छन्दसां A; B; ७ निराकार्षीत् कर्तु० A; B; ८ I am dropping this. ९दोहैः A; B; १० नान्योरूपः A.

न्ले लात्पदं द्वितीयात्प्रथमात्परकेऽथ विषययुजि चरमे ॥ षष्ठो लाद्ये[1]षु त्रिषु पादो भवति भवति तु पथ्या ॥ ७ ॥ विपुला तु यान्यथा पादभाक् जकारौ द्वितीयकचतुर्थौ ॥ गुरुमध्यगौ भवेतां भवेत्तदा सर्वतश्चप[2]ला ॥ ८ ॥ अर्धे यदग्रिमे लक्षणं भवेत्केवले तु चपलायाः ॥ मुखचपलासौ गदिता शेषे पूर्वोक्तलक्षणिका ॥ ९ ॥ पूर्वार्धे पूर्वसमं; चपलाया लक्षणं

प्राप्तायां प्रतिप्रसवार्थमिदं वचनम् । वाशब्दः पक्षान्तरं द्योतयति । नलघुकौ वा पक्षे षष्ठो गणो वेदितव्यः । प्रस्तार[3]ः ॥ ६ ॥ षष्ठ इति वर्तते न्ले चतुर्लघौ षष्ठे गणे 'न्ले लात्पदं द्वितीयात्प्रथमात्परकेथविषय' इत्यस्मिन् 'वि' इत्ययं यो द्वितीयो लघुः तस्मात्पदमारम्भणीयम् । न्ले लात्पदमिति वर्तते । अथानन्तरं परके सप्तमे गणे 'युजिचर' इत्यस्मिन् न्ले 'यु' इ[4]त्येतस्माल्लघोः प्रथमात्पदमारम्भणीयम् । न्ले लात्पदं प्रथमादिति वर्तते । चरमे द्वितीयार्धे विषयाः शब्द(+स्पर्श)रूपरसगन्धभेदेन पञ्च योजनं युक् तैर्युक् संबन्धो यस्य तस्मिन् न्ले लघुचतुष्टयरूपे पञ्चमे गणे 'षष्ठो लाद्येषु त्रि (+षु) पादो भवति भ' एतस्मिन् लात्प्रथमाद्भकारात्पदमारम्भणीयम् । प्रथमार्धवत् द्वितीयेऽप्यर्धे षष्ठस्य गणस्य द्वि[5]रूपतायां प्राप्तायामयमपवादः । चरमे द्वितीयेऽर्धे षष्ठो गणो लघुरेव भवति रूपान्तरेण नावतिष्ठत इत्यर्थः । प्रथमेषु त्रिषु गणेषु द्वयोरप्यर्धयोः[6] 'न्ले लात्पदं द्वितीयात्' तथा 'षष्ठो लाद्येषु त्रिषु' इत्येतेषु गणेषु पादो यतिर्भवति । पथ्या नाम सा आर्या भवति । तु शब्दः पुनरर्थे ॥ ७ ॥ अन्यथा या[7] पादभाक्सा पुनः विपुला नाम आर्या । 'अन्यथा' इत्यस्यायमर्थः । प्रथम एवार्धे प्रथमेषु त्रिषु गणेषु पादो द्वितीयस्मिन्नेव वार्धे यो[8] वापि भूते (?) लक्षणे प्रथमार्धे त्रिषु गणेषु न विरामः कृतः । द्वितीये तु 'गुरुमध्यगौ भवेताम्' इत्यत्र कृतः । गुर्वोर्मध्यं गुरुमध्यं तद्गच्छत इति गुरुमध्यगौ । [जकारौ द्वितीयकचतुर्थौ यदा गुरुमध्यगौ भवेतां तदा सर्वतश्चपला सर्वचपला नाम आर्याभेदो भवेत् ।] चपलायाः प्रस्तारः ॥ ८ ॥ चपलाया लक्षणं गुरुमध्यगौ द्वितीयकचतुर्थौ गणौ जकाराविति[9]वंरूपं यस्या अग्रिमे केवले प्रथम एवार्धे भवेदसौ मुख[10]चपला नाम आर्या गदिता । शेषे द्वितीये पूर्वोक्तं यत्सामा-

१ लोघ्रेन्त्ये D. v. 2; २ श्वफला A; words from भवेतां to चपला in v. 8 bare dropped in C and also in com. ३ Hereafter garphical representation is dropped by me; ४ त्वित्येत० A; B; ५ द्विरूपायां A; B; ६ प्यर्धये B; ७ या dropped in A; ८ यो चापिभूते A; योचोपिभूते B; ९ Portion within brackets is conjectural. १० मुदिताशेषेचपला A; B.

निरवशेषम् । पाश्चात्यमर्धमाश्रित्य वर्तते जघनचपलायाः[1] ॥ १० ॥ आर्यायाः[2] पूर्वार्धे यदुक्तमत्रादितो मया[3] लक्ष्म । गीतिं गीतिविधिविदो वदन्ति संवीक्ष्य तदितरत्रापि ॥ ११ ॥ आर्याद्वितीयदलभवलक्ष्म प्रतिनियतमवगम्य । उभयत्राप्युपगीतिं वदन्ति यत्यंशकैर्गदितैः[4] ॥ १२ ॥ आहितविपर्ययार्या शकलद्वयजनितरूपा[5] या । उद्गीतिः सोद्गीता नानायत्यंशभेदतस्तद्वत् ॥ १३ ॥ गुर्वन्तांष्टमगणभागार्या[6] पूर्वार्धसदृशशकैः[7]-लद्वितया । आर्यैरार्यागीतिर्गीता[8] संगीतगीतिभिर्गीतिविधौ[9] ॥ १४ ॥

न्यलक्षणं तद्विद्यते यस्याः सा तथा । मुखचपला इत्यस्या अभिधानं मुखे प्रारम्भे द्वितीयचतुर्थगणयोर्गुरुमध्यगयोर्जकारस्य संनिधानात्[10] । मुखचपलायाः प्रस्तारः ॥९॥ चपलायाः[11] निरवशेषं सकलं लक्षणं जघनचपलायाः पाश्चात्यं द्वितीय (+मर्ध-) माश्रित्य वर्तते । तत्र द्वितीयचतुर्थौ गणौ गुरुमध्यगौ जकारौ भवत इत्यर्थः । पूर्वार्धे पूर्वेण 'द्व्यन्तान्तरादि' इत्यनेन सामान्यलक्षणेन तुल्यं अर्धम् । प्रस्तारः ॥ १० ॥ मया छन्दस्कृता[12] आदितः प्राक् अत्र आर्यायाः पूर्वार्धे यल्लक्ष्म लक्षणं षष्ठस्य गणस्य द्विरूपत्वं तदितरत्रापि द्वितीयेऽप्यर्धे संवीक्ष्य निरीक्ष्य[13] गीतिविधिज्ञाः गीत्युपगीत्युद्गीत्यार्यागीतिविधानाभिगीतिनो गीतिमार्याविशेषं वदन्ति । प्रस्तारः ॥ ११ ॥ आर्यायाः द्वितीयार्धे भवं यल्लक्ष्म 'षष्ठो ल्' इति तत् उभयत्रापि द्वयोरप्यर्धयोरवगम्य निरीक्ष्य[14] उपगीतिं वदन्ति । कीदृशं तत् । प्रतिनियतं द्वितीय एवार्धे नियोजितम् । आद्येषु त्रिषु पादः इत्यादिकाभिर्यतिभिः सप्तभिर्गणैः द्व्यन्तान्तरादिगुरुरूपैः पूर्वमभिहितैः करणभूतैः ॥ प्रस्तारः ॥ १२ ॥ या एवं प्रकारा सा उद्गीतिरुद्गीता कीर्तिता । कासौ । आह । आहितेत्यादि । आहित उत्पादितो विपर्ययो द्वितीयार्धे प्रथमे कृतं प्रथमार्धे च[15] द्वितीयीकृतं यस्य तथाविधं यत्तदार्याशकैलद्वयं[16] तेन जनितं संपादितं रूपं यस्याः सा । तथा तद्वदिति उपगीतिवत् नानायत्यंशभेदात् ॥ प्रस्तारः ॥ १३ ॥ पापेभ्य आरात् याताः दूरादपगताः आर्याः तैरार्यैरेवंविधा आर्यागीतिर्गीता । किंविशिष्टा । प्रागुक्ताभ्यः आर्याभ्यः अस्या विशेषमाह । गुरुरन्तो यस्य तथाविधमष्टमं गणं भजतीति ।

---

१ चपलाद्याः A; २ आर्याद्याः A; ३ मद्यादितो० A; मितरत्र प्रथमतो D. v.49; ४ जर्त्य० B; C; ५ सकलद्वय A; B; C; ६ गुर्वन्तामष्टम A; ७ सकल A; ८ आर्यैरार्या० A; ९ संगीति A; सङ्गीत B; C; १० मध्यमयो० A; मगयो० B; ११ dropped in A; १२ छन्दस्मृता A; B; १३ नियीध्य A; नियोज्य B; is it निरीध्य=निरीक्ष्य ? १४ नियोध्य A; नियोज्य B; १५ द्वितीयाकृतं A; द्वितीर्या० B. १६ सकल A; B.

वैतालीयं लगैनैधनाः । षडयुक्पादोष्टौ समश्चलः ॥ न समोऽत्र परेण युज्यते । नैताः षट् च निरन्तरा युजोः ॥ १५ ॥ यावन्ते शेषपूर्वसाम्याद् । औपच्छन्दसकं वदन्ति सन्तः ॥१६॥ आपातलिका भवतीयं । तन्निधने भवतो भपरौ गौ ॥ १७ ॥ पूर्वः सह पञ्चमेन चेत् । प्राच्यवृत्तिरयुजौ तु

भजो ण्विः । तथा आर्यापूर्वार्धेन षष्ठस्य गणस्योभयरूपत्वेन सदृशं तुल्यं शकल-द्वितयं यस्याः सा तथा । किंविशिष्टैरार्यैः । गीतिविधौ आर्यागीतिकृतौ संगीता कीर्तिता गीतिः यैस्तादृशैस्तस्या हि द्वितीयमर्धं प्रथमार्धसदृशमिति मनसि कृत्वोक्तम् । गीतिविधौ सं(+गीत)गीतिभिरिति ॥ प्रस्तारः ॥ १४ ॥ आर्या-लक्षणानां विवृतिः समाप्ता ॥ एवमार्यालक्षणान्युक्त्वा संप्रति वैतालीयलक्षणान्या-चष्टे ॥ वैतालीयं नाम मात्रावृत्तं भवति । किं तद्वैतालीयम् । यस्यायुक् प्रथम-तृतीयाख्यः पादः षळ्ः षण्मात्रात्मकः समश्च द्वितीयचतुर्थात्मकाख्यः पादोऽष्ट-मात्रात्मकः । लशब्दो मात्रोपलक्षणार्थः । किंविशिष्टाः । लगैनैधनाः । रश्च लच ग् च ते लगाः । निधने अवसाने भवा नैधनाः लगा नैधना यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वैतालीये समो द्वितीयादिर्मात्रात्मक परेण तृतीयादिना न युज्यते मिश्रीभावं नोपयाति । युजोः द्वितीयचतुर्थयोः पादयोरेताः षण्मात्रा निरन्तरा व्यवधानशून्याः लघुरूपा एव न कार्या इत्यर्थः ॥ प्रस्तारः ॥ १५ ॥ साधवः औपच्छन्दसकं नाम वैतालीयभेदं वदन्ति रेफयकारावन्ते यदि । अवशिष्टं कीदृगित्याह । शेषपूर्वसा-म्यादिति । पूर्वे 'षडयुक्पादोऽष्टौ समश्च लः' इति अनेन साम्यं पूर्वसाम्यं शेष-स्यावाशिष्टस्य पूर्वसाम्यं शेषपूर्वसाम्यं तस्मात् ॥ प्रस्तारः ॥ १६ ॥ शेषपूर्वसा-म्यादिति वर्तते । तेषां च युगयुजां यथाक्रमं द्वितीयचतुर्थप्रथमतृतीयरूपाणां पादानां निधनेऽवसाने भकारात्परौ गुरू भवतः । इयमापातलिका नाम वैतालीय-भेदो भवति । कस्मात् । शेषपूर्वसाम्यात् ॥ प्रस्तारः ॥ १७ ॥ 'न समोऽत्र परेण युज्यते' इति अस्यायमपवादः 'पूर्वः सह पञ्चमेन चेत्' इति । पूर्वश्चतुर्थो मात्रात्मकः पञ्चमेन सह यदि संबन्धमुपैति प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयभेदो भवति । अयुजौ तु प्रथमतृतीयपादौ पूर्ववत् वैतालीयवत् भवतः । तत्र हि न समः परेण

---

१ पादेष्टौ A, B; C; but D. v. 54 agrees with com. whose reading is adopted in the text. समे च लः A; D. v. 54; २ योवातिशेषमूर्धसा० A; ३ औपच्छन्दसिकं D. v. 60; ४ सकल A; B; ५ धान्यसून्या A; धान्यस्वन्या B; ६ सिष्टं A; B; ७ गीदृगि० B; ८ शमश्च A; B; ९ सेष A; B; १० सिष्ट A; B; ११ जा A; B; १२ वशाने A; B.

पूर्ववत्[1] ॥ १८ ॥ उदीच्यवृत्तिस्त्वयुग्मयोः पूर्वश्चेल्लघुकस्तृतीययुक्[2] ॥ १९ ॥ यथास्वमाभ्यामयुग्मयोः[3] । युग्मयोश्च भवति प्रवृत्तकम् ॥ २० ॥ अस्य युग्मजनितापरान्तिका ॥ २१ ॥ तथौजजा चारुहासिनी ॥ २२ ॥ द्विकविहतवसुलघुरचलधृतिरिह[4] ॥ २३ ॥ मात्रासमकं ल्नवमं गन्तम्[5] ॥ २४ ॥ अष्टाभ्यो गाद्या[6] उपचित्रा ।।२५ ॥ जो न्लौ[7] च तोयधेर्विश्लोकः[8] ॥२६॥

युज्यते । प्रस्तारः ॥ १८ ॥ अयुग्मयोः प्रथमतृतीययोः पूर्वो द्वितीयः एकमात्रः तृतीयेन योगं संबन्धमुपैति चेत् भवति उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयभेदः । प्रस्तारः ॥ १९ ॥ आभ्यां प्राच्यवृत्त्युदीच्यवृत्तिभ्यां करणभूताभ्यां यथास्वं पूर्वः पञ्चमयुगिति युग्मयोर्द्वि(+ती)यचतुर्थयोः द्वितीयस्तृतीययुगितिचायुग्मयोः प्रथमतृतीययोः पादयोः सतोः प्रवृत्तकाख्यो वैतालीयभेदो भवति । प्रस्तारः ॥ २० ॥ अस्य प्रवृत्तकस्य युग्माभ्यां द्वितीयचतुर्थाभ्यां पदाभ्यां जनिता अपरान्तिका[9] नाम वैतालीयभेदो[10] भवति । चतुर्ष्वपि पादेषु चतुर्थोऽस्याः पञ्चमेन युज्यत इत्यर्थः । प्रस्तारः ॥ २१ ॥ तथा तेनैव प्रकारेण प्रवृत्तकस्य ओजाभ्यां प्रथमतृतीयाभ्यां पादाभ्यां जाता चारुहासिनी[11] नाम वैतालीयभेदो भवति । पादचतुष्टयेऽप्यस्याः[12] द्वितीयस्तृतीयेन[13] युज्यत इत्यर्थः । प्रस्तारः ॥ २२ ॥ वैतालीयविवृतिः समाप्ता ॥ द्विकेन विहता[14] द्विकविहताः[14] द्विगुणिताः इत्यर्थः । वसुसंख्याका[15] अष्टौ लघवो वसुलघवः द्विकविहता वसुलघवो यस्यास्तादृगिह छन्दःशास्त्रेऽचलधृतिर्[16]नाम वृत्तजातिर्भवति । प्रस्तारः ॥ २३ ॥ द्विकविह(+त)वसुलघुरिति वर्तते । मात्रासमकं नाम वृत्तं भवति । किंविशिष्टं ल्नवमं लघुरेव नवमो यस्य तत्तथा । अचलधृतौ[17] ऋजुरूपा लघवः । इत आरभ्य लघुशब्दो मात्रालक्षणार्थोऽनङ्गक्रीडादीन्वर्जयित्वा द्रष्टव्यः । तथा गन्तं गुरुरेवान्तो यस्य[18] तत्तथा । प्रस्तारः ॥ २४ ॥ मात्रासमकस्य भेदानुपदर्शयति[19] । अष्टाभ्यो मात्राभ्यः परं मात्राः गुर्वादिकाः यदि भवन्ति उपचित्रा[20]नाम वृत्तं भवति । कीदृशी । द्विकविहतवसुलघुः[21] । प्रस्तारः ॥ २५ ॥ तोयाधिसंख्याभ्यः चतुर्भ्यो मात्राभ्यः परो जकारो वा नलघुकौ

१ पूर्वम् C; २ पूर्वश्च लघुकः A; ३ यथाश्वमाभ्यामयुग्मयोश्च० A; ४ विहित A; ५ गतम् A; ६ गाद्यावुप० A; मात्रा उप० C; गोल्यावुपचित्रा Narayana on VR. 2. 36; ७ ग्लौ C; ८ तोयधिर्वि० A. ९ अपरान्तका A; १० लीयदो B; ११ हासनी A; १२ पदे चतुष्टये B; १३ द्वितीयं तृ० A; १४ विहिता A; B; १५ शंख्याका A; B; १६ वृत्तिः A; B; १७ वृत्तौ A; १८ यस्या A; B; १९ नुदर्शयति A; २० चित्रमान A., चित्रामान B; २१ विहित B.

तद्द्वितयाद्वानवासिकायाः ॥ २७ ॥ सश्च[1] द्वितयादुदधेश्चित्रा ॥ २८ ॥

समनन्तरनिगदितलक्षणभाङ् मात्रासमादि-पादाकुलकम् ॥

अविदितवृत्तपरिमापरिगतं मुनिनाभ्यधायि पादाकुलकम् ॥ २९ ॥

द्विघ्नान्यष्टौ[2] दीर्घाण्यर्धे[3] यस्याः सोक्तानङ्गक्रीडा ॥

शकलमपरमपि[4] सलिलनिधिगुणितवसुलघुकसुपरिघटितपदविसृति ॥३०॥

वा विश्लोको नाम वृत्तं भवति । कीदृशः । द्विकविहतवसुलघुः । प्रस्तारः ॥ २६ ॥ तद् द्वितयादुदधिद्वितयादष्टाभ्यो मात्राभ्यः परो जकारो नलघुकौ वा वानवासिकायाः भवतः । किंभूतायाः । द्विकविहतवसुलघोः । प्रस्तारः ॥२७॥ उदधेर्द्वितया[5]दष्टाभ्यो मात्राभ्यः परः सकारश्चकारात् जो न्लौ (+ वा) यदि भवन्ति चित्रानाम वृत्तं भवति । कीदृशी द्विकविहतवसुलघुः । प्रस्तारः ॥ २८ ॥ मुनिना भगवता पिङ्गलेन एवंविधं पादाकुलकं नाम वृत्तमभ्यध्यायि उक्तम् । किंभूतम् । समनन्तरेत्यादि । समनन्तरमिदानीमेव निगदितमुक्तं लक्षणं ये भजन्ति मात्रासमकादीनां पादास्तेनाकुलं व्याप्तं अतएव अविदितेत्यादि । परिमाणं परिमा । वृत्तस्य परिमा वृत्तपरिमा । व्याकुलत्वाज्झगिति बुद्धावनुपारोपादविदिता[6] अज्ञाता या सा वृत्तपरिमा तया परिगतं व्याप्तम् । अत्र संग्रहश्लोकाः ।

चित्रा मात्रासमा वाद्यो; विश्लोको वोपचित्रका ।
द्वितीयोऽपि; ततो मात्रासमकं वानवासिका ॥ १ ॥

उपचित्रा च विश्लोकश्चतुर्थो[7]ह्निः कृतश्किल ।
इति पादाकुलाख्यत्वमब्रवीदस्य पिङ्गलः ॥ २ ॥

दृष्ट्वोदाहरणं छस्दस्कारोक्तमिति कीर्तितम् ।
नियमात्तत्तु; दृश्यन्ते बह्व्यो ह्यस्य भिदो यतः ॥ ३ ॥

इति । प्रस्तारः ॥ २९ ॥ अनङ्गक्रीडा उक्ता । का[7] इत्याह । यस्या अर्धे अष्टौ दीर्घाणि । किंभूतानि । द्विघ्नानि । द्वाभ्यां हन्यन्ते गुण्यन्ते इति । घञार्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । द्विघ्नानि । षोडश गुरूणीत्यर्थः । अपरमपि शकलमर्धं[8] कीदृगित्याह । सलिनिधीत्यादि । सलिलनिधिगुणिताश्चतु-

---

१ सश्च द्वितयमुदधिस्तु चित्रा A; २ विघ्ना० A; ३ दीर्घान्यर्धे A; ४ सकल० A; B; C; ५ उदधिर्द्वि० A; B; ६ रोतादविदिति A; B; ७ या A; B; ८ स्वरूणि B; ९ सकल० A; B;

गुरुकनिधननवकसहितकृतिलघु[1]विरचितशकलभृदतिरुचिरा ।
गीत्यार्याचलधृतिरहिपतेः शिखा-चूलिके त्वनन्तरजे ॥ ३१ ॥
लोक्षे[3] (+र) गुरुलघुरहिता गुरवो वर्णा दले गुरवः ॥ ३२ ॥
इति जयदेवच्छन्दसि चतुर्थोऽध्यायः ॥

गुणिताः ये वसुसंख्याका अष्टौ लघवस्तैः सुपरिघटिता सुष्ठु योजिता पदविसृतिः पदप्रसरणं यस्याः सा तथोक्ता । एवं द्वितीयमर्धे द्वात्रिंशता लघुभिः संपद्यते । प्रस्तारः ॥ ३० ॥ अतिरुचिरा नाम वृत्तं भवति । किंविशिष्टा । गुरुकनिधनेत्यादि । गुरुको निधनं यस्य तथाविधो यो नवकस्तेन सहिताः कृतिरिति[5] विंशति[6]संख्यात्मका ये लघवस्तैर्विरचितं शकलमर्धं बिभर्तीति । क्विप् । सा तथोक्ता । अष्टाविंशत्या लघुभिरन्त्येन गुरुणा च विरचितं दलं बिभर्तीत्यर्थः । जयदेवस्य या अचलधृत्यनङ्गक्रीडातिरुचिरास्ता यथाक्रममहिपतेर्भगवतः पिङ्गलस्य गीत्यार्याशिखाचूलिका[2] मताः । प्रस्तारः ॥ ३१ ॥ (+अक्षः)रै [10]रहिता लो मात्रा गुरवो भवन्ति । गुरुरहितास्तु वर्णा भवन्ति । लघुरहिताः पुनर्मात्राः[11] दले अर्धे[12] सति गुरवो भवन्ति । पथ्यार्यायाः[13] इदं द्वितीयमर्धम् । मात्राः सप्तविंशतिः अक्षराणि च विंशतिस्तै[14] रहिताः शून्याः[15] मात्राः सप्तविंशतिसंख्याः सप्त गुरवो भवन्ति । सप्तभिर्गुरुभिर्विरहिताः[16] शून्याः[15] मात्राः विंशतिर्वर्णा भवन्ति । पारिशेष्याल्लघूनां लाभः । यतः सप्त गुरून् पातयित्वा विंशतेर्वर्णेभ्यस्त्रयोदश[17] लघवो भवन्ति तांश्च त्रयोदश[17] लघून् सप्तविंशतेर्मात्राभ्यः पातयित्वा मुच्यन्ते मात्राश्चतुर्दश । तासां दले[18] अर्धे सति द्वितीयेनापि[19] प्रकारेण गुरवो लभ्यन्ते । प्रस्तारः ।
[ऽ।।।।।।।।ऽ।।ऽऽऽ।ऽ।।ऽ] ॥ ३२ ॥

इति भट्टमुकुलात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवच्छन्दोविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः ॥

---

१ लघुकविर० C; लघुकसुविरचितदल० A; B; २ मूलिते C; ३ गुरुरहिताः स्वा मात्रा वर्णा गुरुवर्जिता लघवः A; B; ४ गुरुको निधने B; ५ कृतिगती A; B; ६ विंसति A; B; ७ सकल० A; B; ८ रन्तेन A; B; ९ सिखा A; B; १० वहिता B; ११ प्रनन्मात्राः B; १२ अथ A; B; १३ गुरुरहिताः पथ्या० A; B; १४ विंसति A; B; १५ स्तन्याः B; १६ सप्तिभिः B; १७ त्रयोदस B; १८ दशार्धे A; दसअर्धे B; १९ नाधि B;

पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् ॥ १ ॥ सममर्धसमं विषमं च ॥ २ ॥ ग्लौ समान्यनुष्टुभीति[1] ॥ ३ ॥ लगौ प्रमाण्यनन्तरम्[2] ॥ ४ ॥ अन्यदतो हि वितानम् ॥ ५ ॥ नाद्यात्स्नौ योऽम्बुधेर्वक्त्रम्[3] ॥ ६ ॥ युक्पादयोर्जकारेण[4] वक्त्रं पथ्येति संज्ञितम् ॥ ७ ॥ जेनायुजोरुदाहृता[5] विपरीतादिरेषास्मिन्[6] ॥ ८ ॥ वक्त्रं तदेव चपला यद्योजयोर्नकारः स्यात् ॥ ९ ॥ लघुसप्तमयुग्मा या विपुला सा

एवमार्यावैतालीयादिभेदानभिधाय संप्रति समार्धसमविषमवृत्तानि क्रमेणोपदर्शयितुमाह । वृत्तमित्यधिकृतं वेदितव्यमासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः[7] । गुरुलघुनियमात्मकं वृत्तम् ॥ १ ॥

समान्याद्युपचित्रादि समर्मर्धसमं[8] क्रमात् ।
विषमं चतुरूर्ध्वादि वृत्तं वृत्तविदो विदुः ॥ २ ॥

ग्लौ गुरुलघू इत्येवमव्यवधानेन समानी नाम वृत्तं अनुष्टुभि छन्दसि । प्रस्तारः[9] ॥ ३ ॥ अनुष्टुभीति वर्तते आपदचतुरूर्ध्वात् । लगौ लघुगुरू अविद्यमानमन्तरं यस्मिंस्तथाविधं कृत्वा भवतः प्रमाणीनाम वृत्तं भवति अनुष्टुभि छन्दसि ॥ ४ ॥ अत आभ्यां समानीप्रमाणीभ्यामन्यदन्यादृशं गुरुलघुविन्यासं वितानं नाम वृत्तं भवति अनुष्टुभि छन्दसि ॥ ५ ॥ आद्यात्प्रथमाद्वर्णात् सकारनकारौ न भवतः । अम्बुधेर्वर्णचतुष्टयात्परो यदि यकारो वक्त्रं नाम वृत्तं भवति अनुष्टुभि छन्दसि ॥ ६ ॥ अम्बुधेरिति वर्तते । युक्पादयोर्द्वितीयचतुर्थयोरम्बुधेर्जकारेण वक्त्रं पथ्याशब्देन पूर्वपदेन संज्ञितं भवति । पथ्यावक्त्रं नाम वृत्तं भवतीत्यर्थः अनुष्टुभि छन्दसि । आद्यात्सकारनकारौ सर्वासामनुष्टुभां[10] निवारितौ[10] ॥ ७ ॥ अस्मिन्ननुष्टुप्प्रकरणे अयुजोः प्रथमतृतीययोः अम्बुधेर्जेन एषा पथ्या विपरीतादिरुदाहृता विपरीतपथ्यावक्त्रं नाम वृत्तं भवतीत्यर्थः अनुष्टुभि छन्दसि ॥ ८ ॥ तदेव पूर्वोपक्रान्तं वक्त्रं चपला चपलावक्त्रं नाम वृत्तं भवतीत्यर्थः अनुष्टुभि छन्दसि । ओजयोः प्रथमतृतीययोः पादयोरम्बुधेः परो यदि नकारः स्यात् ॥ ९ ॥ लघुः सप्तमो ययोस्तथाविधौ युग्मौ द्वितीयचतुर्थौ पादौ यस्याः सा एवंप्रकारा मुनेर्भगवतः

---

१ सामान्य० A; B; २ प्रामाण्य० A; B; ३ योऽम्बुधिवक्त्रम् A; ४ यकारेण A; B; C; ५ युज्यो० A; ६ विपरितादिरेवास्मिन् A; ७ मासध्यापरि० A; B; ८ समदवसमं क्रमा A; B; ९ Hereafter, even this word will be dropped together with the graphical representation, though both are given in the mss. १० सर्वसामनुष्वाभानिवारितं A; B;

मता मुनेः ॥ १० ॥ सैतवस्य[1] तु सर्वतः ॥ ११ ॥ भश्चतुर्थात्तद्विपुला ॥ १२ ॥ ततो रश्चेदेवमन्या ॥ १३ ॥ नकारेणापि च तथा ॥ १४ ॥ एवं तकारेणापरा ॥ १५ ॥

प्रथमोऽष्टाक्षरः पादः ।
चतुर्भिरभिवर्धिताः[2] परेऽमुष्मात् ।
क्रमशो यस्य तदेतन्नानाविन्यासरसंशोभि ।
सललितपदपदवीकं[4] पदचतुरूर्ध्वं बुधाः प्राहुः ॥ १६ ॥

इति निगदितजातौ ।
कृतविषमचरणरचनायाम् ।
द्विगुरुनिधनेशकल[5] इह हि युत आडा[6] ।
समुपहितसललितयतियुतिरथ भवति पीडः ॥ १७ ॥

पिङ्गलस्य विपुला मता अनुष्टुभि छन्दसि ॥ १० ॥ सैतवस्य पुनः आचार्यस्य सर्वतः चतुर्ष्वपि पादेषु लघुसप्तमा विपुला मता अनुष्टुभि छन्दसि ॥११॥ चतुर्थाद्वर्णाद्भकारस्तद्विपुला भविपुला भवतीत्यर्थः अनुष्टुभि छन्दसि ॥१२॥ ततश्चतुर्थाद्रेफश्चेदेवं सति अन्या अपरा रविपुला भवतीत्यर्थः अनुष्टुभि छन्दसि ॥ १३ ॥ तथा तेनैव प्रकारेण चतुर्थान्नकारेण विपुला भवति नविपुलेत्यर्थः अनुष्टुभि छन्दसि ॥ १४ ॥ एवमेव चतुर्थात्तकारेण (+तकारेण) अपरा भवति तविपुलेत्यर्थः अनुष्टुभि छन्दसि ॥ १५ ॥ अनुष्टुभीति निवृत्तम् । बुधा विपश्चित एवंविधं तदेतत् पदचतुरूर्ध्वं नाम वृत्तं प्राहुः कथयन्ति । किं तत् । आह । यस्य प्रथमः पादोऽष्टाक्षरः अमुष्मात्प्रथमात् पादात् क्रमशो द्वितीयतृतीयचतुर्थाः पादाः चतुर्भिश्चतुर्भिरभिवर्धिता भवन्ति । किंविशिष्टम् । नानाप्रकारेण पादगतेन विन्यासेन रचनया सम्यगभीक्ष्णं शोभत इति । अन्यच्च । सललितेत्यादि । सह लालित्येन शोभया वर्तते । सललितेति गम्यमानार्थत्वात् भावप्रत्ययलोपः । पदानां पदवी मार्गः पदपदवी । सललिता पदपदवी यस्येति । 'नचृतश्च' इति कम् । ॥ १६ ॥ इह शास्त्रे इति अनन्तरोक्तेन प्रकारेण कृता विषमा चरणरचना पादविन्यासो यस्यास्तथाविधायां पदचतुरूर्ध्वलक्षणायां वृत्तजातौ निगदितायां विषयभूतायामथानन्तरमाडा युतः पीडो भवति । आपीडो

---

१ सेतवस्य A; २ भचतु० A; ३ रभिर्वर्धिताः A; ४ पतपदवीकं A; ५ निदनसकल A; निधनसकल B; C; ६ आडा A; B; C; ७ त dropped in A; ८ सललेति A;

प्रथमकमितरजपरिवृत्तं ।
यदि च भवति तुर्यम् ॥
चरणयुगमपरमपि भवति यथास्वं ।
द्विगुरुनिधनमखिलमिह गदितमिति कलिकाख्या ॥ १८ ॥
द्वितयमपि च यदि परिवृत्तम् ।
चरण इह सललितयतिरथ तृतीयः ॥
तमनु भवति चाद्यो
द्विदशकनिधनजचरणपरिपठितलवली सा ॥ १९ ॥
द्विगुरुनिधनयुगमृतधारा ।
प्रथमकनिधनभवचरणपरिवृत्त्या ॥
प्रविरचितलघुपदनियतसललितयतिशोभा ।
भवति हि चतुरूर्ध्वे ॥ २० ॥

नाम वृत्तं भवतीत्यर्थः । किंभूतः । द्विगुरुनिधनशकलः द्वौ गुरू निधने यस्य तथाविधं शकलं पादचतुष्टय यस्य स तथोक्तः । नियम एवैषः । अतोऽन्यत्र गुरुर्न कार्य इत्यर्थः । तथा सम्यगुपहिता योजिता यासौ पादसंबन्धिनी यतिर्विरामस्तया युतिर्मिश्रणं यस्य स तथोक्तः ॥ १७ ॥ प्रथमकं तुर्यमाद्यः पादः इतरजेन द्वितीयेन यदि परिवृत्तं भवति प्रथमः पादो यदि द्वितीयत्वं द्वितीयश्च प्रथमत्वं प्राप्नोति । अपरमपि चरणयुगं यथास्वं भवति प्रौढ्येणावतिष्ठते इत्यर्थः । अखिलं पादचतुष्टयमपि द्विगुरुनिधनमिति । एवं सति कलिकाख्या नाम पदचतुरूर्ध्वभेदो भवति । १८ ॥ द्वितीयतृतीयाख्यं पादद्वितयमपि यदि परिवृत्तं भवति द्वितीयः पादः प्रथमत्वं तृतीयश्च द्वितीयत्वं प्राप्त इत्यर्थः । तमनु तृतीयचरणाद् द्वितीयत्वं प्राप्तादनन्तरमाद्यः प्रथमः पादः (+भवति) सा लवली नाम पदचतुरूर्ध्वभेदः । किंभूता । द्विदशकेत्यादि । द्वौ दशकौ यस्य तथाविधो विंशत्यक्षर इत्यर्थः । एवंविधो निधनोत्पन्नश्चरणश्चतुर्थः पादो यस्याः तादृशी परितः समन्तात्पठिता ॥ १९ ॥ पदचतुरूर्ध्वे अमृतधारा नाम वृत्तविशेषः प्रथमकस्य पादस्य निधनभवे चतुर्थे चरणे परिवृत्त्या भवति । किंविशिष्टा । प्रकर्षेण विरचिता प्रसारिता लघुषु पदेषु नियतावश्यंभाविनी सललिता यतिशोभा विरामरम्यता यस्याः सा तथोक्ता । हि शब्दः पादपूरणे । एवमेते चत्वारः

---

१ युग्मपर० A; २ निधन A; ३ कलिकाख्यम् A; ४ यदि dropped in A; ५ परिवृत्तः A; ६ सकलः A; B; ७ निधनो A; B; ८ सकलं A; B; ९ मिश्रणं A; B; १० वृत्तिवि० A;

तरसोदिता सजसलेषु ।
नसजगुरुकेष्वथैकतः ॥
सत्सु भनजलगुरूणि ततः ।
सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ॥ २१ ॥
क्रियतेऽथ संप्रति तृतीय—
चरणगतलक्ष्मरूपणम् ॥
नौभगावपि हि सौरभकं
यदि चोद्गतासदृशमेव शेषकम् ॥ २२ ॥
द्वितयं नयोरथ सयोश्च ।
भवति चरणे तृतीयके ॥
प्रसृतपदरचनया ललितं ।
ललितं च नाम तदिहाभिनिश्चितम् ॥ २३ ॥

पदचतुरूर्ध्वभेदा निरूपिताः ॥ २० ॥ अथ अनन्तरमियमुद्गता नाम वृत्तजातिर्भवति । किंभूता (+तरसोदिता) वेगेनोदिता । तरसादेः शब्दस्यानर्थक्योपदर्शनायेमं तत्रभवन्तः संग्रहश्लोकमाहुः ।

इदं सलक्ष्यं रचितं सलक्षणं बबन्ध तस्मात्तरसादिकान्ध्वनीन् ।
प्रपूरणं कर्तुमतोऽन्यदस्ति नः प्रयोजनं किंचिदपि स्फुटं यतः ॥ १ ॥

कासावित्याह । यस्या एकतः प्रथमः पादः सज (+स) लेषु, द्वितीयोपि नसजगुरुकेषु सत्सु, तृतीयो भनजलगुरूणि, ततोऽनन्तरं चतुर्थः सजसाजगौ चेति ॥ २१ ॥ अथानन्तरं संप्रतीदानीं तृतीयपादगतं यल्लक्ष्म लक्षणं तन्निरूपणं क्रियते किं तदिति । 'नौभगावपि' इत्येवं सौरभकं नाम वृत्तं भवति । 'भनज (+ ल) गुरूणि' इत्यस्यापवादो नौभगाविति । शेषकं प्रथमतृतीयचतुर्थपादाख्यमुद्गतासदृशमेव भवति रूपान्तरेण नावतिष्ठत इत्यर्थः । २२ ॥ इह छन्दःशास्त्रे तृतीयके चरणे नकारयोः सकारयोश्च द्वितयं भवति तल्ललितं नाम वृत्तमभिनिश्चितम् । कीदृशम् । प्रसृतया चतुर्षु पादेष्वनुगतया पदरचनया ललितं शोभनम् । चकारः उद्गतासदृशमेव शेषकमित्यस्यानुकर्षणार्थः । एवमुद्गता त्रिविधोक्ता ॥ २३ ॥ एवंविधमुपस्थितपूर्वं प्रचुपितं नाम वृत्तमनुगदितं

---

१ सज्य A; २ भनज्य० A; ३ च A; ४ जदि A; ५ रचनाया A; ६ तदिहापि कीर्तितम् A; B; ७ रचितं हि सल० A; B; ८ प्रपूर्णं A; ९ किंदपि A. १० नकर A; B; ११ सेषकः० A; B;

स्त्रौ ज्भौ गौ च तुरीयमेकतः पृथगन्यत् ।
त्रितयं सनजरगेषु नौ सयुक्तौ ॥
अथ नयुतननजयाः ।
प्रचुपितमनुगदितमुपस्थितपूर्वम् ॥ २४ ॥
नौ स्नौ नाच्चे परं सकारमाह तृतीये ।
प्रथमात्पृथगपरेण वर्धमानम् ॥
प्रचुपितसदृशकमन्यदिह भवति शकलं ।
प्रतिनियतचरणगतलक्ष्मविधानम् ॥ २५ ॥
तस्मिन्नव तृतीयके तकारयुतौ ज्रौ ।
प्रथमे च विरतिरार्षभं वदन्ति ॥
तच्छुद्धविराड्विशेषणम् ।
प्रचुपितगणसममपरं त्रितयं चेत् ॥ २६ ॥

कीर्तितम् । उपस्थितप्रचुपितमित्यर्थः । किंभूतम् । एकत इत्यादि । त्वात्तसिः । एकशब्दः प्राथम्ये । यस्य एकतस्तुरीयं प्रथमतः पादो स्त्रौ ज्भौ गौ मकारसकारौ जकारभकारौ गुरू च द्वावित्यर्थः । अन्यत् त्रितयं द्वितीयतृतीयचतुर्थपादत्रयं पृथक् पृथग्भूतेन लक्षणेनावतिष्ठत इत्यर्थः । कीदृशेन । सनजरगेषु सत्सु द्वितीयः पादः । नौ सयुक्तौ तृतीयः पादः । अथानन्तरं नकारयुक्ता ननजयाश्चतुर्थः पादः । चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चये ॥ २४ ॥ वर्धमानं नाम वृत्तकं तृतीये पादे नौ (+ स्नौ), नकाराच्च परं सकारमाह नयुगसननसान्त्रवीतीत्यर्थः । कीदृशे तृतीये । प्रथमात्प्रचुपिततृतीयपादलक्षणात्पृथग्भूतेनापरे (+ णा) न्येन लक्षणेन लक्षिते । तत्र हि नौ सयुक्ताविति तृतीयपादलक्षणमुक्तम् । अन्यत् शकलं प्रथमद्वितीयचतुर्थाख्यं पादत्रयं प्रचुपितसदृशकं भवति । कुतः । चरणत्रितयगतं लक्ष्म तस्य विधानं रचना तद्विधानं प्रतिनियतं प्रचुपितवैव नियोजितं चरणगतलक्ष्मविधानं यस्येति विशेषणद्वारेण हेतूपन्यासः ॥ २५ ॥ तच्छुद्धविराड्विशेषणमार्षभं वदन्ति शुद्धविराडार्षभमित्यर्थः । किं तत् । आह ।

१ स्त्रौ C; २ प्रथ० A; C; ३ नात्वपरं A; ४ भवति dropped in A; भवति सकलं B; C; ५ नियतगणचरणलक्ष्म A; B; ६ अस्मिन्नेव A; B; ७ तकारपरौ A; B; ८ विरचिताभं C; ९ तृतयं C; १० प्रचुपित० B; ११ र A; B; १२ चतुरापाद० A; B; १३ भू is dropped in A; १४ सकलं A; B; १५ तृतीयगतं A; B; १६ एव A; B;

उपचित्रकमर्धमितो भवेत् ।
सौ सलगा भुवि भत्रितयाद्गौ ॥ २७ ॥
भत्रितयाद्गुरुणी द्रुतमध्या
नजसहितौ च गणौ भवतो ज्यौ ॥ २८ ॥
त्रिसकारचितेर्गुरुकं चेत् ।
वेगवतीति च भादथ भौ गौ ॥ २९ ॥
ज्ञेयस्तजरेफतो गकारो
म्सौ ज्गौ भद्रविराड् गसंहितौ स्यात् ॥ ३० ॥
सजकारसंहतियुतौ स्गौ ।

तस्मिन्नेव पूर्वोपक्रान्ते तृतीयेक पादे तकारेण युक्तौ जकाररेफौ भवतः। वृत्तान्तरेभ्योऽस्य व्यतिरेकं दर्शयति । प्रथमे च विरतिरिति । तनुमध्यादौ हि सर्वत्र वृत्ते अर्धे एव विरामो दृश्यते । इह पुनः प्रथम एव पादेऽर्धवद्विरतिः । अवशिष्टं पादत्रयमर्धत्वमापद्यते । अपरं पादत्रयं प्रर्चुपितसंबन्धिभिर्मकारादिभिर्गणैः समं तुल्यं भवति चेत् ॥ २६ ॥ विषमवृत्तविवृतिः समाप्ता ॥ एवमुपस्थितप्रर्चुपितभेदास्त्रयोऽभिहिताः । संप्रत्यर्धसमानि वृत्तान्युपदर्शयति ।

याजुष्यस्त्रिष्टुभः पङ्क्तेरासुर्यश्चोपचित्रकम् ।
उदाहरणभावेन मतं छन्दोविदामिदम् ॥ १ ॥

इतोऽर्धं भवेत् आअध्यायपरिसमाप्तेरर्धसमानि वृत्तानि भवन्तीत्यर्थः । भुवि प्रस्तारभूमौ प्रथमतृतीययोः पादयोः सौ सलगाः द्वितीयचतुर्थयोश्च भत्रितयाद्गुरू भवतः । उपचित्रकं नाम वृत्तं भवति ॥ २७ ॥ प्रथमतृतीययोर्भकारत्रितयाद्गुरुणी भवतः । तृतीयचतुर्थयोश्च नजसहितौ जकारयकारौ गणौ स्यातां यदि द्रुतमध्या नाम वृत्तं भवति ॥ २८ ॥ त्रयाणां सकाराणां समाहारस्त्रिसकारमिति । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । तस्य चितिर्विनियोजनं तस्याः परं गुरुकं यदि प्रथमतृतीययोः स्यात् । अथ द्वितीयचतुर्थयोर्भकारात्परौ भकारौ गुरू च इत्येवं वेगवती नाम वृत्तं भवति ॥ २९ ॥ तजरेफेभ्यो गकारो गुरुः प्रथमतृतीययोः मकारसकारौ जकारगुरू गसंहितौ गुरुयुक्तौ द्वितीयचतुर्थयोः भद्रविराण्नाम

---

१ उपचित्रमर्ध० C; २ भत्रित A; ३ तत्त्रित० A; ४ परं गु A; B; ५ भगव० A; ६ भद्रविरान् गुरुसहितं A; ७ स्जौ C; ८ प्रजुपित B; ९ अतो A; B; १० तृतयोः B; ११ तृतयाद् A; B; १२ जकारजकारौ B;

केतुमती भरेफनगगन्ता ॥ ३१ ॥
आख्यानिका[1] तौ जगुरू गुरुश्चेज् ।
जकारपूर्वास्तजगा गयुक्ताः ३२ ॥
जतौ जगौ गस्ततजा गुरू चे-
दाख्यानिकेयं विपरीतपूर्वा ॥ ३३ ॥
त्रिसकारचितेर्भवतो[2] लगौ ।
नभभरैश्च गणैर्हरिणप्लुता[3] ॥ ३४ ॥
ननरलगुरुका[4] नजौ जरौ ।
भवति सदापरवक्त्रमीदृशम् ॥ ३५ ॥
भवति जगति नौ ततः परौ[6] यौ ।
नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पिताग्रा ॥ ३६ ॥
द्वौ रजौ तथापरौ[6] जरौ गुरुश्च ।

वृत्तं भवति ॥ ३० ॥ प्रथमतृतीययोः सकारजकारसंहत्या[7] युतौ सकारगुरू केतुमती नाम वृत्तं भवति । कीदृशी[9] । द्वितीयचतुर्थयोर्भकाररेफनकारगुरवो यस्याः सा तथा । अन्यत्र गन्ता गुरुनिधना तयोः कर्मधारयः समासः ॥ ३१ ॥ प्रथमतृतीययोस्तकारौ द्वौ जकार[8]गुरू गुरुश्चेद्भवन्ति द्वितीयचतुर्थयोस्तु जकारपूर्वास्तजगा गुरुणा युक्ताः आख्यानिका नाम वृत्तं भवति ॥ ३२ ॥ प्रथमतृतीययोर्जकारतकारौ जकारगुरू गुरुश्च द्वितीयचतुर्थयोस्ततजा गुरुद्वयं च यदि इयं विपरीतपूर्वा आख्यानिका भवति विपरीताख्यानिकेत्यर्थः । लक्षणद्वयमिदं प्रपञ्चार्थम् । उपजातिभेदेष्वेवान्तर्भावात् ॥ ३३ ॥ प्रथमतृतीययोस्त्रयाणां सकाराणां चयनाद्रचनातः परौ गलौ (r. लगौ) भवतः । द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः नभभरैर्गणैर्हरिणप्लुता नाम वृत्तं भवति ॥ ३४ ॥ प्रथमतृतीययोः ननरलगुरुका द्वितीयचतुर्थयोश्च नजौ जरौ गणौ भवतः । ईदृशमपरवक्त्रं[9] नाम वृत्तं सदा नित्यमेव भवति ॥ ३५ ॥ प्रथमतृतीययोर्नकारौ ततः परौ रेफयकारौ द्वितीयचतुर्थयोश्च नजसहितैर्नकारजकारयुक्तैर्जकाररेफगुरुभिः पुष्पिताग्रा नाम वृत्तं भवति । इयमौपच्छन्दसिकभेदो लक्षणस्य[10] समानत्वात् ॥ ३६ ॥ प्रथमतृतीययोः

---

१ आख्यानकीयं A; B; २ परौ भवतो A; B; ३ हरिणप्लुतम् D. v. 28; ४ ननरलगयुता A. D. v. 15; ५ ततश्च रो यो D. v.17; ६ ततः परौ A; B; ७ संहित्या A; ८ जकार dropped in A; ९ कीदृश० A; B; १० लक्खणस्य B.

यवध्वनेर्मतुपू स्त्रियां[1] समाभिधेया ॥ ३७ ॥

त्रिकविहतलघुकदशतयमपगतलघुयुगलमखिलमिदमपरम् ॥
सहगुरुकमुभयमपि समुपहितसललितलघुपदविसृति[2] भवति शिखा
॥ ३८ ॥ व्यतिहृतिपरिगतयुगयुगभवसकलचरणसमुपचितदलविरचना[5] ।
इयमपि भवति जगति परिकुटिलचरणनिगदनसदृशसमभिधा ॥ ३९ ॥

इति जयदेवच्छन्दसि पञ्चमोध्यायः ॥

द्विः रेफजकारौ रेफजकारात्मकः[6] समुदायो द्विर्भवतीत्यर्थः । द्वितीयचतुर्थयोश्च तथा तेन[7] प्रकारेण परौ जकाररेफौ द्विरेव जकाररेफात्मकः समुदायो द्विर्भवतीत्यर्थः । गुरुश्चैको यदि यवध्वनेः यवशब्दात् मतुप् । ततोऽयं स्त्रीप्रत्ययस्तेन सम्यक् आसमन्तात् अभिधेया वाच्या वृत्तजातिर्भवति । यवमतीशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ शिखा नामार्धसमभेदो भवति । प्रथमतृतीययोः पादयोरिदं लक्षणं त्रिकविहतेत्यादि । त्रिकेण विहतं त्रिकविहतं लघुकानां दशतयं लघुकदशतयं त्रिकविहतं लघुकदशतयं यस्य तत्तथोक्तम् । अपगतं निवृत्तं त्रिंशतो लघुभ्यः लघुयुगलं[8] यस्य तत्तथा । इदमपरं द्वितीयचतुर्थपादलक्षणं अखिलं त्रिंशल्लघुकमेव अनपगतलघुयुगलमित्यर्थः[9] । उभयमपि चरणयुगलमपि गुरुणा सह वर्तते । किं कृत्वा भवति । समुपहितेत्यादि । सम्यगुपहिता योजिता सललिता सशोभा लघूनां पदानां विसृतिः[10] प्रसरणं यस्मिंस्तथाविधं कृत्वा ॥ ३८ ॥ जगति इयमपि परितः समन्तात्कुटिलौ यौ चरणौ ताभ्यां निगदनं[11] यस्य तेन सदृशी सम्यगभिधा प्रतिपादनं यस्याः सा तथा । खञ्जशब्दाभिधेत्यर्थः[12] । कीदृशी व्यतिहृत्या परिगतौ वैपरीत्येनावस्थितौ[13] यौ युग्मवौ द्वितीयचतुर्थौ अयुग्मवौ च प्रथमतृतीयौ तैः सकलैश्चरणैः सम्यगुपचिता संपादिता दल (+वि)रचना चरणयोजना यस्याः सा तथेति ॥ ३९ ॥

(+ इति) भट्टमुकुलात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवछन्दो विवृतौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

---

१ स्त्रियां समाविधेयम् A; स्त्रियां समाभिधं थम् B; २ पदप्रसृति Com. ३ परिगति A; ४ समुपजनितपदरचना A; B; ५ समाभिधा A; ६ रा dropped in A; ७ तेनै B; तेनैव ? ८ जुगलं A; B; ९ अनुपगत A; B; १० वृसृतिः B; ११ निगदिनं A; १२ खञ्ज A; B; १३ नास्थितौ A;

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

त्यौ चेत्तनुमध्या ॥ १ ॥ कुमारललिता ज्सौग् ॥ २ ॥ चित्रपदापि च भौ गौ ॥ ३ ॥ मौ गौ चेत्सा विद्युन्माला ॥ ४ ॥ माणवकं भ्तौ लगुरू ॥ ५ ॥ रान्नसौ यदि हलमुखी ॥ ६ ॥ भुजगशिशुसृता नौ मः ॥ ७ ॥ भैवति नसयैस्तु गुर्वी ॥ ८ ॥ भ्मौ मणिमध्यं सश्च यदा ॥ ९ ॥

गायत्री याजुषी दैवी त्रिष्टुप् चोदाहृतामुना ॥
तकारयकारौ चेत्तनुमध्या नाम वृत्तं भवति ॥ १ ॥

याजुष्युष्णिक् तथा दैवी जगत्यत्राप्युदाहृता ॥ १ ॥
जकारसकारौ गुरुश्चेत्कुमारललितं नाम वृत्तम् ॥ २ ॥

उदाहृतिस्त्रिसूत्रीयं यजुषां स्यादनुष्टुभः ॥
धात्रीयायाश्च गायत्र्या मता [छन्दोविदां तथा ॥ २ ॥]

[भकारौ द्वौ गुरू च] चित्रपदा नाम वृत्तं भवति । अपि चेति निपातसमुदायः पूर्वापेक्षया समुच्चये ॥ ३ ॥ मकारौ द्वौ गुरू च यदि भवन्ति सा विद्युन्माला नाम वृत्तजातिर्भवति ॥ ४ ॥ भकारतकारौ लगुरू च माणवकं नाम वृत्तं भवति ॥ ५ ॥

चतुःसूत्रीयमासुर्या जगत्या यजुषां तथा ।
बृहत्याः संमता नित्यं छन्दोविद उदाहृतिः ॥ ३ ॥

रेफात्परौ यदि नकारसकारौ भवतः हलमुखी नाम वृत्तजातिर्भवति ॥ ६ ॥ नकारौ द्वौ मकारश्चैको भुजगशिशुसृता नाम वृत्तजातिर्भवति ॥ ७ ॥ नकारसकारयकारैर्गुर्वी नाम वृत्तं भवति । तुशब्दः पुनरर्थे ॥ ८ ॥ भकारमकारौ सकारश्च यदा भवन्ति तदा मणिमध्यं नाम वृत्तं भवति ॥ ९ ॥

---

१ At the beginning of this chapter the following verse is found both in A and B:—

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् । यरता लाघवं यान्ति मनौ त्रिगुरुलाघवौ ॥

२ चेन्नमध्या A; ३ Vv. 8 and 9 are not found in A and B both. ४ तवति B; ५ Portion within brackets is dropped by both mss. I have supplied it by conjecture; ६ जयासुर्या A; B; ७ श्चेको B; ८ शिशुसृता A; B;

म्सौ ज्गौ शुद्धविराडितीरिता[1] ॥ १० ॥ ख्यातोयं पणव इति म्नौ य्गौ ॥११॥ जौं मयूरसारिणी ततो गौं ॥१२॥ रुक्मवती भ्मौ स्गाविति विद्यात् ॥१३॥ चम्पकमाला[2] वान्यमतेन[3] ॥ १४ ॥ त्जौ ज्गौ गिति चेयमुपस्थिता स्यात् ॥ १५ ॥ तौ ज्गौ गुरुश्चेद्भवतीन्द्रवज्रा[4] ॥ १६ ॥ उपेन्द्रवज्रा तु जतौ जगौ गः ॥ १७ ॥ अनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ । पादौ भवेतां विविधै-

आसुर्या[6] त्रिष्टुभः पङ्क्तेर्याजुष्या अपि संमतम् ।
सूत्राणां पञ्चकमिदमुदाहरणदर्शने ॥ ४ ॥

मकारसकारौ जकारगुरू इति शुद्धविराट् नाम वृत्तजातिरीरिता[7] उक्ता ॥ १० ॥ मकारनकारौ यकारगुरू इत्येवं पणवो नाम वृत्तविशेषः ख्यातः प्रथितः ॥ ११ ॥ रेफजकारौ ततश्च रेफगुरू[8] मयूरसारिणीनाम वृत्तं भवति ॥ १२ ॥ भकारमकारौ सकारगुरू रुक्मवतीति विद्यात् ॥ १३ ॥ एषैव[9] रुक्मवती चम्पकमाला अथवा भवति ॥ १४ ॥

यजुष्यास्त्रिष्टुभः पङ्क्तेरसुराणामथापि च ।
उदाहरणभावेन मता सूत्रत्रयोदशी ॥ ५ ॥

तकारजकारौ जकारगुरू गुरुश्च यदि भवन्ति उपस्थिता नाम वृत्तं भवति ॥ १५ ॥[10] [तकारौ द्वौ जकारगुरू गुरुश्चेद्भवन्तीन्द्रवज्रा] नाम वृत्तं भवति ॥ १६ ॥ जतौ जगुरू गुरुश्च उपेन्द्रवज्रा नाम वृत्तं भवति ॥ १७ ॥ स्मृतीशैः शास्त्रार्थस्मरणनिपुणैस्ता उपजातयः स्मृताः इत्युक्तं कास्ता इत्याह । यासामिमौ पादौ विविधैर्नानाकारैर्विकल्पैश्चतुर्दशभिर्भेदैः भवेताम् । ते च चतुर्दश भेदाः प्रदर्श्यन्ते । प्रथम एवेन्द्रवज्रायाः पादो[11] द्वितीय एव वा तृतीय एव वा चतुर्थ ए(+व) वेति चत्वारो भेदाः । प्रथमद्वितीयौ प्रथमतृतीयौ प्रथमचतुर्थाविति त्रयो भेदाः । द्वितीयतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ तृतीयचतुर्थाविति चत्वारो भेदाः । प्रथमद्वितीयतृतीयाः चतुर्थ[r. प्रथम]द्वितीयचतुर्थाः

१ विराड्भुदीरिता A; विराडुदीरिता B; २ V. 40 given below is found between v 13 and v. 14 in both A and B; ३ चेन्मसाद्र; ४ जो गुरू चेत् D. v. 34 ५ This line is dropped here in A and B; but the whole stanza of 4 lines is repeated, along with v. 41, between v. 27 and 28; ६ आसुर्या B; ७ रीतिता B; ८ Both A and B add ततश्च after गुरू once more. ९ एषैक A; एकैक B; १० Portion within the brackets supplied by conjecture; ११ पादौ A; B;

र्विकल्पैः ॥ यासामिमौ श्रव्ययतिप्रपञ्चौ । स्मृताः स्मृतीशैरुपजातयस्ताः ॥ १८ ॥ भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत् ॥ १९ ॥ म्तौ[1] त्गौ गश्चे[2]च्छालिनी वेदलोकैः ॥ २० ॥ वातोर्मी म्भौ गदिता त्गौ गुरुश्च[2] ॥ २१ ॥ म्भौ[3] न्लौ गन्ता भ्रमरविलसिता ॥ २२ ॥ नौ रलौ[4] गुरुयुता रथोद्धता ॥ २३ ॥ स्वागता रनभगैर्गुरुकान्ता[5] ॥ २४ ॥ ननसगगिति[6] च भवेद् वृन्ता ॥ २५ ॥

प्रथम [r. द्वितीय] तृतीयचतुर्थाः पादाश्चेत्येवं चतुर्दश भेदाः ।अत्र संग्रह श्लोकाः ।

आद्यो[7] द्वितीयोऽथ तृतीय एव चतुर्थ एवेति भिदश्चतस्रः
आद्यो द्वितीयेन तृतीयकेन चतुर्थकेनेति भिदोऽपि तिस्रः ॥ ६ ॥
द्वितीयकाह्वः[8] सतृतीयको वा सतुर्यको वेति भिदोर्द्वयं च ।
तृतीयकस्तुर्ययुतो भिदेका पूर्वो द्वितीयांह्रितृतीयकाभ्याम् ॥ ७ ॥
सार्धं तृतीयां[r. द्वितीयां]ह्रिचतुर्थकाभ्यां ततस्तृतीयांह्रिचतुर्थकाभ्याम् ।
तिस्रो भिदोऽथानुभवेद्भिदेका द्वितीयकस्तुर्यतृतीययुक्तः ॥ ८ ॥
स्यादिन्द्रवज्रावृतमप्युपेन्द्रवज्राथ[9] पादे[10] चरणेषु तस्मात् ।
दशोपजातेश्चतुरोऽथ भेदान् प्राहुः कवीन्द्रा निजकाव्यबन्धे ॥ ९ ॥

कीदृशौ पादौ । अनन्तरं पूर्वमिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यामापादिता जनिता लक्ष्मशोभा लक्षणलक्ष्मीर्ययोस्तौ तथोक्तौ । अन्यच्च । श्रव्यः[11] श्रवणपेयो[11] यतिप्रपञ्चो[12] विरतिविस्तारो ययोस्तौ[13] तथोक्तौ ॥१८॥ भकारौ द्वौ भगुरू गुरुश्च इत्येतद्दोधकं नाम वृत्तं भवति ॥ १९ ॥ मकारतकारौ तकारगुरू गुरुश्च शालिनी नाम वृत्तं भवति । वेदलोकैश्चतुर्भिः सप्तभिश्च विरामैः[14] ॥ २० ॥ मकारभकारौ तकारगुरू गुरुश्च वातोर्मी वृत्तजातिर्गदिता कीर्तिता ॥ २१ ॥ मकारभकारौ नकारलघू भ्रमरविलसिता वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । गन्ता गुरुनिधना ॥ २२ ॥ रेफनकारौ रलौ च रथोद्धता वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । गुरुयुता ॥ २३ ॥ रनभगुरुभिः स्वागता भवति । कीदृशी । गुरुकान्ता गुरुकनिधना ॥ २४ ॥ नकारयुगं सकारगुरू गुरुश्च यदि भवन्ति इत्येवं वृत्तानाम वृत्तजातिर्भवेत् ॥ २५ ॥

---

१ मात्तौ गौ चेत् D. v. 30; २ गुरुश्चेत् A; ३ मो भ्नौ ल्गान्ता D. v. 25; ४ रो नरौ लगयुता D. v. 31; ५ गुरुणा च A; B; गुरुतोन्ते D. v. 19; ६ Between v. 24 and v. 25, A and B give v. 41 as given below. ७ आद्यौ A; B; ८ काहुः A; B; ९ नृत्तमेप्यु A; B; १० पादे च चर० A; B; ११ स्रव्यः स्रवण० A; B; १२ यदिप्रपञ्चैर्वि० B; १३ जयोस्तौ A; B; १४ विरामैः A; B;

ननरलगिति चैव भद्रिका ॥ २६ ॥ श्येन्युदीरिता रजौ रलौ गुरुः ॥ २७ ॥ उशन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ ॥ २८ ॥ ताविन्द्रवंशा जरसंहिता मता ॥ २९ ॥ द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ ३० ॥ वसुजलधिविरामौ नौ पुटा म्यौ ॥ ३१ ॥ ऋतू जसजसा जलोद्धतगतिः ॥ ३२ ॥ अथ तोटकमब्धिसकारचितम् ॥ ३३ ॥ भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः ॥ ३४ ॥ कीर्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणी ॥ ३५ ॥ प्रमिताक्षरा सजयुतावथ सौ ॥ ३६ ॥ मौ यौ पञ्चाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना ॥ ३७ ॥

नयुगं रलघू गुरुश्च इत्ये तेन लक्षणान्तरेण भद्रिका नाम वृत्तजातिर्भवति ॥ २६ ॥ रजौ रलौ गुरुः श्ये[10]नी वृत्तजातिरुदीरिता ॥ २७ ॥

सूत्रद्वादशकेनोष्णिग् धात्रीयानेन याजुषी ।
जगती सामनी चापि गायत्री समुदाहृता ॥ १० ॥

जतौ जरौ इदं वंशस्थं नाम वृत्तमुशन्ति[11] कथयन्ति ॥ २८ ॥ तकारौ द्वौ इंद्रवंशा[12] नाम वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । जकाररेफयुक्ता ॥ २९ ॥ द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तं कर्तृ स्वलक्षणं नभौ भरौ आह ब्रवीति ॥ ३० ॥ नकारौ द्वौ मकारयकारौ पुटाख्या वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । वसुजलधिविरामा अष्टभिश्चतुर्भिश्च विरामो यस्या सा तथा ॥३१॥ जसजसाः जलोद्धतगतिर्वृत्तजातिर्भवति । ऋतू यदि षट्के षट्के विरामोऽस्या भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अथानन्तरमब्धिसंख्याकैश्चतुर्भिः सकारैश्चितं रचितं तोटकं नाम वृत्तं भवति ॥ ३३ ॥ चतुर्भिः यकारैर्भुजङ्गप्रयातं भवति ॥३४॥ चत्वारो रेफा विद्यन्ते यस्याः सा एषा स्रग्विणी कीर्तिता ॥३५॥ सजयुतौ सकारौ द्वौ भवतः प्रमिताक्षरा वृत्तजातिर्भवति ॥३६॥ द्वौ मकारौ यकारौ च द्वौ इत्येवं नाम्ना संज्ञया[13] वैश्वदेवी[14] वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । पञ्चाश्वा[15] पञ्च अश्वाश्च यस्याः सा तथा । पञ्चसप्तविरामेत्यर्थः ॥३७॥

---

१ Between v. 26 and v. 27 A and B give v. 42 as given below; २ सेन्यु० A; B; C; but see com. श्येनी=श्येनी; ३ Between v. 27 and v. 28 A and B give v. 41, 18 (both repeated) and v. 43 as given below; ४ संहितौ A; ५ Both A and B give v. 33 as given below betwden v. 29 and v 30; ६ मत्र A; B; ७ पुटो C; ८ Both A and B give vv. 44, 45 46 and 38 respectively as given below, between v. 32 and v. 33; ९ इत्येवन A; B; १० स्येनी B; ११ उसन्ति B; १२ वंसा B; १३ संशाय A; B; १४ वैस्वदेवी B; १५ पञ्चास्वा B;

म्भौ स्मौ ख्याता जलधरमालाब्ध्यङ्गैः ॥ ३८ ॥ इति नवमालिनी नजयुतौ भ्यौ ॥ ३९ ॥ [म्भौ स्गौ चेत्सा भवति हि मत्ता ॥ ४० ॥ उपस्थितमिदं ज्सौ त्गौ गुरुश्चेत् ॥ ४१ ॥ पञ्चरसैः श्रीर्भतनगगैश्च ॥ ४२ ॥ चन्द्रवर्त्म रनभासविरचितम् ॥ ४३ ॥ गदितमिह[1] ततो नौ स्रौ नामतः ॥ ४४ ॥ त्यौ त्याविति निर्दिष्टा पुष्पविचित्रा ॥ ४५ ॥ भवति ननभरैश्चलनेत्रिका ॥ ४६ ॥]

॥ इति जयदेवच्छन्दसि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

मकारभकारौ सकारमकारौ जलधरमाला वृत्तजातिः ख्याता कीर्तिता । अब्ध्यङ्गैश्चतुर्भिरष्टभिश्च विरामैरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ नजयुतौ भकारयकारौ नवमालिनी वृत्तजातिर्भवति ॥ ३९ ॥ [इति भट्टमुकुलात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवछन्दोविवृतौ] षष्ठोऽध्यायः ॥

---

१ गदिवमिततो A; B; the adopted reading is conjectural, २ Thus in brief, both in point of order and extent AB represent atext tradition which differs from that of C in this chapter. The latter i. e. C drops 7 metres (vv. 40-46) in all and adds (vv. 8-9). On the other hand, AB repeat 2 definitions (vv. 18, 41). The order of metres in the AB tradition is as follows 1-7; 10-18; 40; 14-24; 41; 25-26; 42, 27; 41; 18; 48; 28-29; 33; 30-32; 44-46; 38; 34-37; 39.

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

म्नौ ञौ गस्त्रिकदशकौ प्रहर्षिणी[1] स्यात् ॥ १ ॥ जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः ॥ २ ॥ म्तौ य्सौ गन्तं सैव यतिर्मत्तमयूरम् ॥ ३ ॥ म्तौ न्सौ गौ पञ्चग्रहविरतिरसंबाधा ॥ ४ ॥ मुनियतिरपराजिता ननरस्लगैः ॥ ५ ॥ प्रहरणकलिता च ननभनलगैः ॥ ६ ॥ त्भौ जौ वसन्ततिलकं[2] गुरुकद्वयं चेत् ॥ ७ ॥ गुरुनिधनमनुलघुरिह[3] शशिकला ॥ ८ ॥ स्रगियमपि[4] च रसनवकविरमणा ॥ ९ ॥ वसुमुनियतिरिति

चतुःसूत्रीयमासुर्या उदाहृतिर (+ नु) ष्टुभः ॥[5]

मकारनकारौ जकाररेफौ गुरुश्च प्रहर्षिणी वृत्तजातिर्भवेत् । त्रिकदशकौ विरामौ यती ॥ १ ॥ जभौ सजौ गुरुश्च इति रुचिरा वृत्तजातिर्भवति । चतुर्भिर्ग्रहैश्चतुर्भिर्नवभिर्विरामैः ॥ २ ॥ मकारतकारयकारसकारा मत्तमयूरं नाम वृत्तं भवति । कीदृशम् । गन्तं गुरुनिधनम् । सैव यतिश्चतुर्ग्रहैरिति ॥ ३ ॥

उदाहृतिश्चतुःसूत्री मता सामासुरोष्णिहः ॥ १ ॥

मकारतकारौ[6] नका(+रसका)रौ गुरू[6] च असंबाधा नाम वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । पञ्चसु[7] ग्रहेषु च नवसु विरतिर्यस्याः सा तथा ॥ ४ ॥ ननरसलगैरपराजितानाम वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । मुनियतिः सप्ताश्वरविरामा ॥ ५ ॥ ननभनलगैः प्रहरणकलिता वृत्तजातिर्भवति । चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चये ॥ ६ ॥ तकारभकारौ जकारौ द्वौ गुरुकद्वयं यदि भवन्ति वसन्ततिलकं नाम वृत्तं भवति ॥ ७ ॥

च तुःसूत्रीयमासुर्या गायत्र्याः स्यादुदाहृतिः ॥

इह छन्दःशास्त्रे शशिकला नाम वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । गुरुनिधनेत्यादि । गुरु निधनमन्तो येषां ते गुरुनिधनाः । मनवश्चतुर्दश तत्संख्याका लघवो मनुलघवः गुरुनिधना मनुलघवो यस्याः सा तथोक्ता ॥ ८ ॥ इयमपि एषैव शशिकला स्रङ्नाम वृत्तजातिर्भवति । रसनवकेत्यादि । षट्सु नवके च विरमणं यस्याः सा तथोक्ता शशिकला । तस्यै इयानेव विशेषः ॥ ९ ॥ मणिगुणनिकरो नाम शशिकलाभेदो वृत्तविशेषो भवति । कीदृशः । वसुमुनि-

---

१ दशकैः प्रहर्षणीयम् D. v. 22; २ वसन्ततिलका A; ३ निधन० A; ४ स्रगिय० A; ५ सूत्रत्रयीय० ? ६ मकारतकारौ नकारोष्णिहः मकारतकारौ नकारौ गुरुश्च A; मकारतकारौ नकारौ गुरुच B; ७ पञ्चषु A.

मणिगुणनिकरः ॥ १० ॥ वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ यः ॥ ११ ॥ भ्रत्रिनगं मुनेः खमृषभगजविलसितम् ॥ १२ ॥ यमौ न्सौ म्लौ गन्ता रसहरविरामा शिखरिणी ॥ १३ ॥ वसुग्रहयुता जसौ जसयलाश्च पृथ्वी गुरुः ॥ १४ ॥ दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ १५ ॥ भवति हरिणी न्सौ म्रौ स्लौ गो रसोदधिसप्तकैः ॥ १६ ॥ मन्दाक्रान्ता मभनततगा गः समुद्रर्तुलोकैः ॥ १७ ॥ नजभजजा लगौ च यदि नर्कुटकं तु तदा ॥ १८ ॥ म्तौ न्यौ यौ ज्ञेया कुसुमितलतावेल्लिता-

---

यतिः अष्टसप्तविराम इत्यर्थः । शशिकलासदृश एव शेषः । शशिकला त्रिविधा प्रतिपादिता ॥ १० ॥ नकारौ द्वौ मकारयकारौ यकारश्च यदि भवन्ति मालिनी नाम वृत्तं भवति । कीदृशी । वसुमुनिविरतिः अष्टसप्तविरामेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदाहृतिरिदं सूत्रं धातृशम्नोरनुष्टुभः ॥ २ ॥

भकाररेफाभ्यां परे त्रयो नकाराः गुरुश्च ऋषभगजविलसितं नाम वृत्तं भवति । मुनेः खं सप्तभ्यो विरमणमित्यर्थः ॥ १२ ॥

सूत्राणि (+च) षडत्यष्टेरिमानि स्युरुदाहृतिः ॥

यकारमकारौ नकारसकारौ मकारलघू शिखरिणी नाम वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । गन्ता गुरुनिधना । अन्यच्च रसहरविरामा षडेकादशयतिरित्यर्थः ॥१३॥ जसौ जसयला गुरुश्च पृथ्वी नाम वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी वसुग्रहयुता अष्टनवकविरामेत्यर्थः ॥ १४ ॥ भरनभनलगैर्वंशपत्रपतितं नाम वृत्तं भवति । कीदृशम् । दिङ्मुनि दिशो मुनयश्च यस्य तत्तथा । दशसप्तविरमणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ नकारसकारौ मकाररेफौ सकारलघू गुरुश्च हरिणी नाम वृत्तं भवति। रसोदधिसप्तकैः षट्चतुःसप्तभिर्विरामैः ॥ १६ ॥ मभनततगा गुरुश्च मन्दाक्रान्ता नाम वृत्तजातिर्भवति । समुद्रर्तुलोकैः चतुःषट्सप्तभिर्विरामैः ॥ १७ ॥ नजभजजाः लघुगुरू च यदि भवन्ति तदा नर्कुटकं नाम वृत्तं भवति॥ १८ ॥

---

१ वरति० A; २ भत्रिनगैः A; भ्रत्रिनगैः B; ३ भो लघन्ता D. v. 8; ४ A and B give v. 18 as given below between v. 13 and v. 14; ५ प्रथ्वी A; ६ म्रौ स्लौ B; C; ७ नजभजाजो A; ८ Both A and B give v. 85 as given below between v. 17 and v. 18; ९ शेषा A; B; १० धात्रिसाम्नीमनुष्टुभः A; B; ११ सिख० B; १२ सकारो B.

क्षर्तुलोकैः ॥ १९ ॥ यमौ म्सौ रौ गश्चेद् द्विरसविरतिर्मेघविस्फूर्जिताश्वैः ॥ २० ॥ म्सौ ज्सौ तौ गुरुकं च सूर्यैतुरगैः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २१ ॥ म्रौ भ्नौ य्मौ ल्गौ मुनिभ्यः स्वररसविरतिः ख्याता सुवदना ॥ २२ ॥ वृत्तमेतदीदृशं तु नामतस्त्रिशो रजौ गुरुर्लघुश्च ॥ २३ ॥ म्रौ भ्नौ याश्च त्रयः स्युः स्वरमुनितुरगैः स्रग्धरा स्याद्विरामैः ॥ २४ ॥ विद्धि

गायत्र्याः स्याद्दचां साम्नां बृहत्या इदमुदाहृतिः ॥ ३ ॥

मकारतकारौ नकारयकारौ तथा यकारौ द्वौ च कुसुमितलतावेल्लिता नाम वृत्तजातिर्भवति । अक्षर्तुलोकैः । अक्षाणीन्द्रियाणि । पञ्चषट्सप्तभिर्विरामैरित्यर्थः ॥१९॥

छन्दसोऽतिधृतेः सूत्रद्वयं त्विदमुदाहृतौ ॥

यमौ नकारसकारौ रेफौ द्वौ गुरुश्च यदि मेघविस्फूर्जिता वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । द्विः रसाः द्विरसाः । गतार्थत्वात्सुबो लोपः । तेषु षट्सु षट्सु विरतिर्यस्याः सा तथा । अश्वैः सप्तभिश्च विरामैः ॥ २० ॥ मकारसकारौ जकारसकारौ तकारौ द्वौ गुरुकं च शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तं भवति । सूर्यचतुरैः द्वादशसप्तभिर्विरामैः ॥ २१ ॥

धात्रीयायाः बृहत्याः स्यात्साम्नां पङ्क्तेरथापि च ।
उदाहरणभावेन द्वितयं सूत्रयोरिदम् ॥ ४ ॥

मकाररेफौ भकारनकारौ यकारभकारौ लघुगुरू च सुवदना वृत्तजातिः ख्याता कीर्तिता । कीदृशी । मुनिभ्यः स्वररसविरतिः सप्तसु यतेरनन्तरं सप्तषड्विरतिः ॥ २२ ॥ त्रिशः त्रीन् वारान् रेफजकारौ गुरुर्लघुश्च नाम (+तः) ईदृशमेतत् वृत्तं भवति सुवदनैव भवतीत्यर्थः । तस्या एवेदमपरं लक्षणम् ॥२३॥

ऋचां स्यादुष्णिहः सूत्रमिदं मतमुदाहृतिः ॥

मकाररेफौ भकारनकारौ यकाराश्च त्रयो भवेयुः स्रग्धरा नाम वृत्तं भवति । स्वरमुनितुरगैः स्वरा मुनयस्तुरगाश्च प्रत्येकं सप्तसंख्यास्तैर्विरामैः ॥ २४ ॥

सामनी त्रिष्टुभेतेन सूत्रेण समुदाहृता ॥ ५ ॥

भरौ नरौ नरनगाः इदं मद्रकं नाम वृत्तं विद्धि जानीहि । कीदृशम् । दशो-

---

१ सूर्यचतुरैः C; and Com.; २ त्जौ C; ३ मुनिभ्योमगरस० D. v. 6; ४ त्रिधा A; B; ५ श्रग्धरा A; ६ द्विः रसाः २ A; द्विः रसाः द्विः रसाः B; ७ षड्सु षड्सु B; ८ अश्वै B; ९ सार्दूल० B १० वृत्तजातिः A; ११ द्वादश च सप्त B; १२ भवति A; १३ त्रिखः B; १४ सतमु० A; B; १५सामरी त्रिष्टुप्धे तेन B; १६ स is dropped in A; १७ विजानीहि for the two words in A.

भरौ नरौ नरनगा दशोष्णगुविरामि मद्रकमिदम् ॥ २५ ॥ हरतपनौ नजौ भजयुतौ भजौ भलगुरूणि चाश्वललितम् ॥ २६ ॥ मौ त्नौ नौ न्लौ मत्ताक्रीडं वसुविषयदिगिति भवति गुरुयुतम् ॥ २७ ॥ भ्तौ नसभा भ्नौ शरमुनितपनैर्येन युतापि च भवति हि तन्वी ॥ २८ ॥ क्रौञ्चपदा भ्मौ स्मौ नचतुष्कं गुरु च शरविषयवसुमुनिविरतिः ॥ २९ ॥ मौ त्नौ नौ रः सल्गाः प्राहुर्वसुमदनदहनमुनिभिर्भुजङ्गविजृम्भितम् ॥३०॥

ष्णगुविरामि दश च उष्णगवश्च दशोष्णगवौ (दश+) द्वादशेत्यर्थः । तत्र विरामो दशोष्णगुविरामः स विद्यते यस्य तत् तथोक्तम् ॥ २५ ॥

उभे सूत्रे इमे स्यातां विकृतेः समुदाहृतौ ॥

नजौ भजयुतौ भजौ भलगुरूणि चाश्वललितं नाम वृत्तं भवति । हरतपनौ यदि एकादशद्वादशविरतिः ॥ २६ ॥ मकारौ द्वौ तकारनकारौ नकारौ च द्वौ नकारो लघुश्च इत्येवं मत्ताक्रीडं नाम वृत्तं भवति। कीदृक् । गुरुयुतम् । तथा वसुविषयदिक् वसवो विषया दिशश्च यस्य तत्तथोक्तम् । अष्टसु पञ्चसु दशसु च विरतिरस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

ऋचामनुष्टुप् पङ्क्तिश्च धात्रीया सामनी तथा ॥ ६ ॥
जगती यति-गायत्री सूत्रेणोदाहृतामुना ॥

भकारतकारौ नकारसकारभकारास्तथा भकारनकारौ तन्वी वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । येन युता । अपिशब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये । चशब्दः पादपूरणार्थः । हिशब्दो वाक्यालङ्कारे । शरमुनितपनैः पञ्चसप्तद्वादशभिर्विरामैः ॥ २८ ॥

उदाहृतिमभिकृतेरिदं सूत्रं बुधा विदुः ॥ ७ ॥

भकारमकारौ सकारभकारौ नकाराणां चतुष्कं गुरु च क्रौञ्चपदा वृत्तजातिर्भवति । कीदृशी । शरविषयवसुमुनिविरतिः पञ्चपञ्चाष्टसप्तविरामेत्यर्थः ।। २९॥

आपादितानि वृत्वाया वृवाऋचामिमे (?) ।
उभे सूत्रे भवेतां पाथ्युदाहरणमुत्कृतेः ॥ ८ ॥

मकारौ द्वौ तकारनकारौ नकारौ च द्वौ रेफसकारौ लघुगुरू इत्येते कर्तारो भुजङ्गविजृम्भितं नाम वृत्तं प्राहुः कथयन्ति । वसुमदनदहनमुनिभिः

---

१ युतौ ननु भवति हि० A; २ मौ तो ना रः D. v. 47; ३ सकृत A; B; ३ चास्व० A; B; ४ विसश्च A; B; ५ दससु A; B; ६ यदि A; B; ७ समुच्चयो शब्दः A; ८ सर A; B; ९ शस A; १० अपादितानि A; ११ प्राहुः dropped in A;

म्नौ नाः पञ्च सगगिति च नवरसवृषगतिविरमणमपवाहाख्यम् ॥ ३१ ॥
प्रथमक इह दण्डकश्चण्डवृष्टिप्रयातो भवेन्नद्वयेनाथ रैः सप्तभिः ॥३२॥ प्रति-
पदमिह रेफवृध्द्या स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः ॥३३॥
प्रचित इह कविभिर्वर्णितोऽस्मादिहोपात्तशेषत्रिकैरुत्तरैर्नद्वयाद्यैः ॥ ३४ ॥
[नजभजजेषु गौ यदि वदन्ति च वाणिनीं ताम् ॥३५॥ विषमाक्षरपादं वा
पादैरसमं दशधर्मवत् । तन्त्रेस्मिन्यदसिद्धं गाथेति तत्पण्डितैर्ज्ञेयम् ॥३६॥
माण्डूकी चित्रा वा सद्भिः कीर्तिता मौ मयौ यः ॥ ३७ ॥]

॥ इति जयदेवच्छन्दसि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टैकादशसप्तभिर्विरामैः ॥ ३० ॥ मकारनकारौ नकाराश्च पञ्च सकारो गुरुद्वयं च इत्येवमपवाहाख्यं नाम वृत्तं भवति । कीदृशं नवरसवृषगतिविरमणं नवषडेकादशविरमणमित्यर्थः ॥ छन्दोऽधिकारस्य पूर्णो विधिः ॥ ३१ ॥ इह छन्दःशास्त्रे नद्वयेनाथानन्तरं रेफैश्च सप्तभिः प्रथमक आद्यश्चण्डवृष्टिप्रयातो नाम दण्डको भवेत् । ॥ ३२ ॥ नद्वयेनाथ रैः सप्तभिरिति वर्तते । प्रतिपदं स्थाने स्थाने रेफवृध्द्या सप्तानां रेफाणामधिकेनाधिकेन रेफेण अर्ण-अर्णव-व्याल-जीमूतलीला-कर-उद्दाम-शङ्ख-इत्येवंसंज्ञका दण्डका भवन्ति । आदिशब्दः प्रकारे ॥ ३३ ॥ नद्वयेनेति वर्तते । इह दण्डकप्रकरणे कविभिः प्रचितो नाम दण्डको वर्णितः कैः करणभूतैः अस्मात्पूर्वोपक्रान्तचण्डवृष्टिप्रयाताख्यदण्डकादुपात्ताः परिगृहीताः रेफवर्जिता ये शेषा मकारादयस्त्रिकास्तैरुत्तरैः परैः । कीदृशैः नद्वयाद्यैः नद्वयमाद्यं येषां तैस्तथोक्तैः । केचित्तु व्याचक्षते 'नद्वयादुत्तरैर्यकारैः' इति । लक्षणे ह्यस्मिन्नकारद्वयादुत्तरे यकाराः सप्त दृश्यन्ते । महाकाव्येषु मकारादिरचितप्रचितदण्डकोदाहरणमन्वेष्टव्यम् । एतेषां मात्रावृत्तादीनां ग्रन्थगौरवभयादुदाहरणानि न प्रदर्शितानि । सुमतिभिः महाकाव्येभ्यो विचार्याणि ॥ ३४ ॥

[इति भट्टमुकुलकात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवच्छन्दोविवृतौ] सप्तमोऽध्यायः ।

---

१ नवरसरतशरविरमण० A; B; २ दण्डश्चण्ड A; ३ नः द्वयेना० A; ४ जीमूल B; ५ संखादयः A; B; संख्यादयः C; Com. ६ इति A; B; D. v. 61; ७ A and B give vv. 36-37 after v. 34. ८ अष्टौकादश B; ९ णद्वये A; १० संख्येत्येवं B; संख्या इत्येवं A; ११ नाम दण्डिको A; नामको वर्णितः B; १२ चण्डवृष्ट० A; १३ परिगृहीतरेफ० B; १४ तेस्त० B; १५ सुमतीभिः B; १६ महावाच्येभ्यो A; B;

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकद्वित्रिलघुक्रिया ।
संख्या चैवाध्वयोगश्च षड्विधं[1] छन्द उच्यते ॥ १ ॥
सर्वत्रैव[2] च्छन्दसि संस्थाप्यादौ समस्तगुरु वृत्तम् ।
आद्यस्य तत्र गुरुणो लघु कृत्वाधः समं शेषम्[3] ॥ २ ॥
विधिमेतमेव कुर्याद्भूयोऽप्यादिं च पूरयेद् गुरुभिः ।
इति यावत्सर्वलघु प्रस्तारे वृत्तविधिरेषः ॥ ३ ॥

एवं मात्रावृत्तसमार्धसमविषमवृत्तानि प्रतिपाद्य संप्रति प्रस्तारादीन् श्लोकेनोद्दिशति । छन्दः षड्विधमुच्यते । कथम् । आह । प्रस्तारः, नष्टं, उद्दिष्टं, एकद्वित्रिलघुक्रिया, संख्या चैव अध्वयोगश्चेत्येवम् । एते प्रस्तारादयः आश्रित-स्वसम्बन्धोपाध्यक्षरादिवृत्ता द्रष्टव्याः । अन्यथा छन्द इति वाचोयुक्तिरसंबद्धा स्यात् । अक्षरकोशात्मकं[5] छन्द इति ह्युच्यते । तथा च तत्रभवन्त आहुः । प्रस्तारादौ क्रियाभेदं[6] च्छन्दोवृत्तौपचारकीति ॥ १ ॥ सर्वत्रैव विश्वस्मिन्नेव एकद्व्यक्षरादिरूपे छन्दसि आदौ पूर्वं समस्तानि गुरूणि यस्य तादृशं वृत्तं गुरुसमुदायस्वभावं संस्थाप्य विन्यस्य अनन्तरं तत्र वृत्ते यदाद्यं प्रथमगुरु तस्याधोऽचुन्ने[7] (?) लघु कृत्वा विन्यस्य शेषं पूर्वापेक्षितया सम[8] संस्थाप्य एतमेव विधिमाद्यस्य गुरुणोऽधो[9] लघुकरणं समं[10] शेषमित्येवंरूपं भूयोऽपि पुनः

---

१ षडेते प्रत्ययाः स्मृताः A; B; २ In place of vv. 2-12 both A and B contain the following four stanzas, colophon and the scribe's autograph:- गुर्वादौ वर्णसमं गुरोरधो लघुस्ततो ह्युपरि तुल्यम् । लघुतुल्यगुरूणि न्यसेत् लघ्वेकं शेषमुपरि समम् ॥ २ ॥ नष्टैकं छित्वार्धे लघूनि विद्याद्गुरूणि तत्सैके । स्थानद्विगुणैरङ्कैर्लघुभिश्चैकमुद्दिष्टम् ॥३॥ एकादीन्येकोत्तरकान्वर्णसमान्क्षिपेदुपर्युपरि । मुक्त्वाग्रादेकैकमेकद्वित्र्यादि लघु विद्यात् ॥४॥ सार्धं संकलिता संख्या द्वि(+ क)गुणरूपवर्जिताध्वानम् । षट्प्रत्ययसंक्षेपः प्रोक्तस्त्वथ विस्तरं वक्ष्ये ॥५॥ इति जयदेवच्छन्दसि अष्टमोऽध्यायः समाप्तः । संवत् ११९० मार्गशुदि १४ सोमदिने श्रीसर्वदेवाचार्याय शिष्यस्य देवचन्द्रस्यार्थे पं० श्रीधरेण जयदेवच्छन्दमूलसूत्रमलेखि ॥ पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठं गुरु विजानीयादेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ ३ सेखं C; ४ वाक्षक्ष A; B; ५ कोसात्मकं B; ६ क्रियाभेदे छन्दोवत्तौ० ? ७ नुन्ने लघु B; ८ समे A; B; ९ गुरुणोमे A; B; १० सेष० B;

नष्टे यावतिथं स्याद्वृत्तं संस्थापयेत्तमेवाङ्कम् ।
अर्धेनावच्छिन्द्यात्समं हि कृत्वेतरत्सैकम् ॥ ४ ॥
एवं हि क्रियमाणे सैके गुर्वक्षराणि लभ्यन्ते ।
इतरत्र लघून्येवं प्रनष्टमुत्पादयेद्वृत्तम् ॥ ५ ॥
उद्दिष्टं कतिथमिदं वृत्तं संस्थापयेदुपरि तस्य ।
स्थानद्विगुणानङ्कानेकादीनक्षरक्रमशः ॥ ६ ॥
ये सन्त्युपरि लघूनि तेषां तैर्मिश्रितैस्तु यो राशिः ।
भवति गतैस्तावद्भिः प्रस्तारविधौ तु तद्वृत्तम् ॥ ७ ॥

पुनः कुर्यात् आदिं च गुरुभिः पूरयेत् तावद्वित्न्यस्येद्यावत्सर्वे लघवो भवन्ति। एष प्रस्तारे वृत्तविधिः वृत्तानां प्रस्तारे एष विधिः। एवं प्रस्तरणीयानि वृत्तानि। एकद्वित्रिचतुरक्षरवृत्तानां प्रस्तारः प्रदर्श्यते। एकैकाक्षरस्य तावत् [ऽ]। द्व्यक्षरस्य [ऽऽ, । ऽ, ऽ ।, ॥]। त्र्यक्षरस्य [ऽऽऽ, । ऽऽ, ऽ । ऽ, ॥ ऽ, ऽऽ ।, । ऽ ।, ऽ ॥, ।॥]। चतुरक्षरस्य [ऽऽऽऽ, । ऽऽऽ, ऽ । ऽऽ, ॥ ऽऽ, ऽऽ । ऽ, । ऽ । ऽ, ऽ ॥ ऽ, ।॥ ऽ, ऽऽऽ ।, । ऽऽ ।, ऽ । ऽ ।, ॥ ऽ ।, ऽऽ ॥, । ऽ ॥, ऽ ।॥, ।॥॥]। एवमेकद्वित्रिचतुरक्षरवृत्तानां प्रस्तारः प्रदर्शितः। अनयैव दिशा पञ्चाद्यक्षराणि वृत्तानि प्रस्तरणीयानि ॥ २ ॥ ३ ॥ यावतां पूरणं यावतिथमिति [1]डटिवतोरिथुक् (पा० ५-२-५३) इत्यनेन थुगागमः। यावतिथं द्वितीयं तृतीयं वा वृत्तं नष्टं स्यात्तमेव द्वित्रि[2]प्रत्यायकमङ्कं संस्थापयेत् उल्लिखेत्। समं द्विचतुरादिप्रत्यायकमङ्कमर्धेनावच्छिन्द्यात्। इतरमेकत्र्यादिप्रत्यायकमङ्कं सैकं कृत्वा अर्धेनावच्छिन्द्यात्। एवं हि क्रियमाणे सैके अर्धेनावच्छि[3]द्यमाने अङ्के गुरुण्यक्षराणि लभ्यन्ते। इतरत्र समे द्विचतुरादिप्रत्यायकेर्धेनावच्छिद्यमाने लघूनि लभ्यन्ते। एवं चानया युक्त्या प्रनष्टं वृत्तमुत्पादयेत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कतीनां पूरणं कतिथमिति [4]डटिषट्कतिकतिपयचतुरां थुक् (पा० ५-२-५१) इति थुगागमः। [5]कतिथं किंसंख्याकमिदं वृत्तमित्युद्दिष्टं प्रस्तीर्योपदर्शितं यत्तस्योपरि अक्षरक्रमेण स्थाने स्नाने एकादीनङ्कान्संस्थापयेत्। तेषामक्षराणां [6]मध्ये यानि लघ्व[7]क्षराणि

---

१ तुति० A; B; २ द्वित्प्र० A; B; ३ नार्ध छिद्य० B; ४ तुति० A; B; ५ कथिये B; ६ Portion beginning with रि अक्षर and ending with मक्षराणां is dropped in A; ७ लघूक्षराणि B;

वृत्ताक्षराणि यावन्त्येकेनाधिकतराणि तावन्ति ।
ऊर्ध्वक्रमेण रूपाण्यादौ विन्यस्य तेषां तु ॥ ८ ॥
आद्यं क्षिपेद्द्वितीये द्वे च तृतीयेऽथ तान्यपि चतुर्थे ।
एवं यावदुपान्त्यं कुर्यात्त्वेवं हि भूयोऽपि ॥ ९ ॥
यदधो भवन्त्युपान्त्यात्तत्प्रभृति पुनः क्रमान्निवर्तन्ते ।
एकद्वित्रिलघूनि प्रथमाद् गुरुणो भवन्त्येव ॥ १० ॥

तदुपरि येङ्काः सन्ति तैर्मिश्रितैः[1] पिण्डीकृतैर्यो राशिः[2] पिण्डीकरणमङ्कानां भवति गतैस्तावद्भिः प्रस्तारविधौ तद्वृत्तं भवति यथा—षडक्षरस्य वृत्तस्य तनुमध्या कतिथं वृत्तं भवतीति पर्यनुयोगे सत्युच्यते । तनुमध्याया द्वौ लघू विद्येते तदुपरिवर्तिनावङ्कौ[3] चतुरष्टकौ[4] मिश्रीकृत्य[5] द्वादश भवन्ति तैरपगतैः त्रयोदशी[5] वृत्तजातिस्तनुमध्या संपद्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ यावन्तीति 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' (पा० ५-२-३९) । यावन्ति यत्परिमाणानि वृत्ताक्षराणि तावन्ति तत्परिमाणान्यथ एकेनाक्षरेणाधिकतराणि कार्याणि । आदौ प्रथमं तेषां वृत्ताक्षराणामूर्ध्वक्रमेण रूपाण्यङ्कान्[6] विन्यस्यानन्तरमाद्यमेकमङ्के द्वितीये एकस्मिन् अङ्के निक्षिपेत् तेन सहैकीकुर्यादित्यर्थः । एवं तद्वदेव उपान्त्यमन्त्यसमीपं यावत्कुर्यात् । एवं भूयः पुनः पुनरपि । उपान्त्यादन्त्यसमीपादधोऽधो यद्भवति तत्तत्प्रभृति ततस्तत आरभ्य क्रमात्क्रमान्निवर्तन्ते रूपाणि न मिश्रीकार्याणीत्यर्थः । एवं स्थिते सति[7] प्रथमात्प्रथमाद् गुरुणोनन्तरमेकद्वित्रिलघूनि भवन्ति । यच्च तत्प्रथमं तत्सर्वगुर्वात्मकम् । लघुशब्द उपलक्षणार्थः । तेन अधस्तनादेकस्मात् ऊर्ध्वक्रमेण एकद्वित्रिगुरूणि भवन्ति । अधस्तनं तु सर्वलघुरूपम् । प्रथमाधस्तनयोश्च वृत्तयोः यथाक्रमं सर्वगुरुरूपता सर्वलघुरूपता च प्रस्तारविधावुपदर्शिता । षडक्षरस्य वृत्तस्योर्ध्वक्रमेण केवलानां मिश्रीभूतानां[8] च रूपाणां प्रस्तारः । अयं ऊर्ध्वक्रमेण केवलानां मिश्रीभूतानामप्यङ्कानां प्रस्तारः समुपदर्शितः । एवं प्रारम्भे वृत्तं सर्वगुरु; अन्ते च सर्वलघु; मध्ये षडेकलघूनि द्विलघूनि पञ्चदश त्रिलघूनि विंशतिः । तथा षडेकगुरूणि, द्विगुरूणि पञ्चदश; त्रिगुरूणि विंश-

---

१ मिस्रितैः B; २ राशिः A; B; ३ वङ्काचतुष्टाककौ A; B; ४ मिस्री B; ५ त्रयोदसी B; ६ रूपान्यङ्कान् A; B; ७ स्यति B; ८ विंसतिश्च B.

एष्वेव पिण्डितेषु च संख्या प्रस्तारविरचिता भवति ।
उद्दिष्टविधानाङ्कैः सैकैर्मिश्रीभवन्त्यथवा ॥ ११ ॥
द्वाभ्यां समाहता संख्या रूपेणैकेन वर्जिता ।
छिन्नवृत्ताङ्गुलव्याप्तिरध्वयोगः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

॥ इति जयदेवच्छन्दसि अष्टमोऽध्यायः ॥

तिश्च वृत्तस्य षडक्षरस्य भवन्ति । क्व तर्हि तानि दृश्यन्ते इत्याशङ्क्यायमुपदर्श्यते प्रस्तारः ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पूर्वोदाहृतस्यैव षडक्षरस्य वृत्तस्य एष्वेव एकद्वित्रिलघुप्रदर्शनोपयोगिष्वङ्केषु एकषट्पञ्चदशविंशतिपञ्चषडेकाख्येषु पिण्डितेषु मिश्रीकृतेषु सत्सु चतुःषष्ट्याख्या संख्या भवति कीदृशी । प्रस्तारेण गुरुलघुविन्यासेन विरचिता । अथवा उद्दिष्टविधानाङ्कैः एकद्वित्रिचतुरष्टषोडशद्वात्रिंशद्रूपैः सैकैः एकाधिकैः मिश्रैः पिण्डीकृतैः सैव चतुःषष्ट्याख्या संख्या भवति ॥ ११ ॥ षडक्षरस्य वृत्तस्य चतुःषष्ट्याख्या संख्या द्वाभ्यां समाहता द्विगुणिता अष्टाविंशं शतमित्यर्थः । एकेन रूपेणाङ्केन वर्जिता शून्या शतं सप्तविंशत्यधिकमित्यर्थः । एवंविधोऽध्वयोगः अध्वसंबन्धः प्रकीर्तितः । कीदृशः । छिन्नवृत्तं गुरुलघुसमुदायो यस्याः तादृशी अङ्गुलमानेन व्याप्तिरङ्गुलव्याप्तिः यस्य स तथोक्त इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

[इति] भट्टमुकुलकात्मजहर्षटविरचितायां जयदेवच्छन्दोविवृतावष्टमोऽध्यायः ॥ समाप्तं जयदेवच्छन्दोविवरणम् ।

---

१ त्यासंख्या B; २ उपदर्शति A; उपदर्शते B; ३ Graphical representation of the Prastāra of the Chandas with 6 letters given in the mss. is dropped. ४ एषु dropped in A; ५ मिश्रैः B; ६ अष्टाविंशतमित्यर्थः A; ७ स्तन्या B; ८ सतं B.